

Guy Debord

Komentari o društvu spektakla

1988.

Sadržaj

Posveta	3
Komentari o društvu spektakla	4
I	4
II	4
III	5
IV	6
V	7
VI	8
VII	9
VIII	10
IX	11
X	12
XI	13
XII	14
XIII	15
XIV	16
XV	18
XVI	18
XVII	20
XVIII	21
XIX	22
XX	23
XXI	24
XXII	24
XXIII	25
XXIV	25
XXV	26
XXVI	27
XXVII	28
XXVIII	28
XXIX	30
XXX	31
XXXI	32
XXXII	32
XXXIII	33

Posveta

U spomen na Gérarda Lebovicija, ubijenog iz zasjede u Parizu 5. ožujka 1984, u još nerazjašnjenom napadu.

Komentari o društvu spektakla

Kako god kritična bila situacija i okolnosti u kojima se nalazite, nikada ne očajavajte; u prilikama kad se treba bojati svega, ne treba se bojati ničega; kad smo okruženi svim opasnostima, ne treba ustuknuti ni od jedne; kad nemamo nikakvo oružje, treba računati na sva; kad smo iznenađeni, trebamo i sami iznenaditi neprijatelja.

Sun Tze, *Umijeće Ratovanja*

I

Ove *Komentare* zasigurno će odmah pročitati pedeset ili šezdeset ljudi; to je mnogo, moglo bi se reći, u doba u kojemu živimo, za tekst koji razmatra tako teška pitanja. No to je i zato što u nekim sredinama uživam ugled znalca. Treba isto tako imati u vidu da se od te zainteresirane elite skoro polovica sastoji od ljudi čiji je posao održavati sistem vladavine spektakla, dok se ona druga polovica sastoji od ljudi koji ustrajavaju na tome da čine posve suprotno. Morajući tako imati u vidu vrlo pozorne čitaoce različitih utjecaja, očito je da ne mogu govoriti posve slobodno. Ponajprije ću paziti na to da ne pružim previše informacije bilo kome.

Teška vremena obavezat će me na to da, još jednom, pišem na nov način. Neki elementi bit će namjerno ispušteni i plan će morati ostati pomalo nejasan. Bit će tu i namjernih zavodačenja na krivi put, u maniru same naše epohe. Pod uvjetom da se tu i tamo ubaci nekoliko stranica, mogao bi se pojaviti ukupan smisao: tako se, prilično često, tajne klauzule dodaju onome što sporazumi otvoreno govore, kao što i neki kemijski agensi otkrivaju svoja nepoznata svojstva tek kada se povežu s drugima. Ipak, u ovom kratkom djelu bit će previše toga što je, avaj, lako razumjeti.

II

Godine 1967. u knjizi *Društvo spektakla* pokazao sam što je moderni spektakl u biti već bio: autokratska vladavina robne ekonomije koja je dosegla status neodgovorne suverenosti, kao i sklop novih tehnika upravljanja koje prate tu vladavinu. Za nemira 1968., koji su se u nekim zemljama protegnuli i na sljedeće godine, nigdje ne porazivši postojeću organizaciju društva, iz koje niče kao na spontan način, spektakl je posvuda nastavio jačati, što znači istodobno se širiti do krajnosti na sve strane, i zgušnjavati se u središtu. Čak je poprimio nove obrambene postupke, što se obično događa moćima kad budu napadnute. Kad sam počeo kritiku društva spektakla, odmah je, s obzirom na dani trenutak, zamijećen revolucionarni sadržaj koji se moglo otkriti u toj kritici i, dakako, osjetiti kao njezin najneugodniji element. Što se tiče samoga spektakla, ponekad su me optuživali da sam ga izmislio u potpunosti, a uvijek su me optuživali da sam se pretjerano zanio ocjenjujući dubinu i jedinstvo spektakla i njegovo stvarno djelovanje. Moram se složiti da su drugi, nakon što su objavili nove knjige o istoj temi, savršeno dokazali da se toliko toga moglo izbjeći. Oni su samo zamijenili sklop i njegovo gibanje tek jednim statičnim detaljem s površine fenomena, a originalnost svakog autora zadovoljila se time da odabere drugu, što je samim tim bilo manje uznemirujuće. Nitko nije htio pomutiti znanstvenu skromnost svoje osobne interpretacije time što bi joj dodao smione povijesne prosudbe.

Ali društvo spektakla ipak nije usporilo svoj hod. Ono hita, jer 1967. nije imalo više od četrdesetak godina iza sebe, ali iskoristilo ih je do kraja. Svojim razvojem, koji se još nitko nije potrudio proučiti, ono je otad svojim zadivljujućim pothvatima dokazalo da je njegova priroda onakva kakvu sam je opisao. Ta ustanovljena činjenica nema samo akademsku vrijednost, jer je nedvojbeno nužno prepoznati jedinstvo i artikulaciju aktivne snage koja čini spektakl, kako bismo odatle mogli istraživati u kojim smjerovima bi se ta snaga mogla kretati, s obzirom na ono što jest. Ta pitanja su od velikog interesa: u tim uvjetima odigrat će se nastavak sukoba u društvu. Budući da je spektakl danas zasigurno mnogo moćniji nego što je bio prije, što čini s tom dodatnom snagom? Dokle je napredovao, gdje ga ranije nije bilo? Ukratko, koje su njegove *linije napredovanja* u ovom trenutku? Vrlo je raširen nejasan osjećaj da se radi o brznoj invaziji koja obavezuje ljude da vode posve različit život; ali to se osjeća više kao neka neobjašnjena promjena klime ili neke druge prirodne ravnoteže, promjena o kojoj u neznanju znamo samo to da o njoj nemamo što reći. Štoviše, mnogi priznaju da je to civilizacijska invazija, uostalom neizbježna, pa čak žele i sudjelovati u njoj. Oni više vole ne znati pravu svrhu tog osvajanja i kako ono napreduje.

Želim spomenuti neke *praktične posljedice*, još malo poznate, koje proistječu iz tog brzog razvoja spektakla posljednjih dvadeset godina. Ne kanim ni u kojem aspektu pitanja ući u polemike, koje su danas vrlo površne i beskorisne; ne želim ni uvjeravati. Ovi se komentari ne bave moraliziranjem. Oni ne predviđaju ono što je poželjno, pa ni ono što je bolje od nečega drugoga. Oni samo bilježe ono što jest.

III

Danas nitko ne može u granicama razuma sumnjati u postojanje i moć spektakla; suprotno tome, može sumnjati da bi bilo razumno dodati nešto pitanju koje je iskustvo razriješilo na tako drakonski način. *Le Monde* od 19. rujna 1987. sretno je predstavio formulu „O onome što postoji, nema potrebe govoriti“, istinski zakon ovog vremena spektakla, koji barem u tom smislu nije zakasnio ni u jednoj zemlji.

Da je suvremeno društvo društvo spektakla, to je poznata stvar. Ljudi će uskoro uočavati one koji se ne budu isticali. Već su nebrojene knjige koje opisuju pojavu što karakterizira sve industrijske zemlje, a ne šteti ni zemlje koje zaostaju za svojim vremenom. Ali tu je smiješno što se knjige koje analiziraju tu pojavu, uglavnom kako bi je prezrele, i same moraju žrtvovati spektaklu kako bi postale poznate.

Točno je da će se ta spektakularna kritika spektakla, zakašnjela i, što je još gore, koja bi htjela „postati poznatom“ na istom području, čvrsto držati praznih općenitosti ili licemjernih žaljenja; tako praznom doima se i ona lažna mudrost koja paradira u novinama.

Ispraznu raspravu o spektaklu, naime o aktivnostima vlasnika svijeta, tako organizira *on sam*: sve se kaže o velikim sredstvima spektakla i na kraju se ništa ne kaže u njihovoj velikoj upotrebi. Često ga se više voli nazivati medijima, a ne spektaklom. Pod tim se želi opisati puko sredstvo, svojevrsan javni servis, koji bi s nepristranim „profesionalizmom“ upravljao novim bogatstvom masovnih komunikacija preko *masovnih medija*, komunikacijom napokon ostvarenom u jednosmjernoj čistoći, gdje se možemo u miru diviti već donijetim odlukama. Komuniciraju se *poretci*; a u savršenom skladu, oni koji ih zadaju u isti mah su oni koji će reći što o njima misle.

Moć spektakla, koja je tako bitno jedinstvena, koja centralizira po samoj sili stvari, a po svom duhu savršeno je despotska, često se zgraža nad time što se pod njezinom vladavinom stvorila politika-spektakl, pravda-spektakl, medicina-spektakl ili mnoštvo

drugih iznenađujućih „medijskih ekscesa“. Tako spektakl ne bi bio ništa drugo nego medijski eksces, čija se priroda, koja je nedvojbeno dobra jer služi komunikaciji, ponekad zanese u eksces.

Gospodari društva često se žale da im njihovi medijski zaposlenici loše služe; još češće zamjeraju gledateljskom plebsu sklonost da se bez ograda odaje medijskim užicima. Tako se iza naizgled beskrajna mnoštva navodnih medijskih razlika skriva ono što je, baš naprotiv, rezultat konvergencije spektakla željene sa znatnom upornošću. Isto kao što logika robe vlada raznim konkurentskim ambicijama svih kapitalista, ili kao što logika rata vlada čestim modifikacijama naoružavanja, tako i stroga logika spektakla posvuda upravlja obilnom raznolikošću medijskih ekstravagancija.

Najvažnija promjena u svemu što se dogodilo posljednjih dvadeset godina jest upravo sam kontinuitet spektakla. To se ne odnosi na savršenost njegove medijske opreme, koja je već dosegla vrlo napredan stupanj razvoja: radi se jednostavno o tome da je dominacija spektakla odgojila generaciju koja se podvrgava njezinim zakonima. Posve novi uvjeti u kojima je ta generacija živjela tvore točan i obuhvatan sažetak svega što spektakl odsad zabranjuje, a također i svega što dopušta.

IV

Na čisto teorijskoj razini, onome što sam prije formulirao trebalo bi dodati tek jedan detalj, doduše dalekosežan. Godine 1967. razlikovao sam dva uzastopna i suparnička oblika moći spektakla: koncentrirani i raspršeni. I jedan i drugi lebde nad stvarnim društvom, kao njegov cilj i njegova laž. Koncentrirani spektakl, ističući ideologiju sažetu oko diktatorske ličnosti, postigao je totalitarnu kontrarevoluciju, i nacističku i staljinističku. Raspršeni spektakl, potičući najamne radnike da primjenjuju svoju slobodu biranjem u velikoj raznolikosti novih proizvoda koji im se nude, predstavljao je amerikanizaciju svijeta, koja je po nekim aspektima zastrašivala, ali i zavedila zemlje koje su mogle dulje održavati uvjete buržoaske demokracije tradicionalne vrste. U međuvremenu se uspostavio i treći oblik, razumnom kombinacijom prethodnih dvaju oblika i na općem temelju pobjede onoga koji se pokazao jačim – raspršenog oblika. Radi se o *integriranom spektaklu*, koji se otad teži nametnuti cijelom svijetu.

Dok su Rusija i Njemačka bile u velikoj mjeri odgovorne za oblikovanje koncentriranoga spektakla, a Sjedinjene Države za oblikovanje raspršenoga spektakla, čini se da Francuska i Italija danas predvode uspostavu integriranog spektakla. Pojava tog novog oblika može se pripisati igri niza poznatih povijesnih činjenica: važne uloge staljinističke partije i sindikata u političkom i intelektualnom životu, slabe demokratske tradicije, dugotrajne monopolizacije moći u rukama jedne vladajuće stranke i nužnosti da se ona okonča jednim iznenadnim revolucionarnim udarom.

Integrirani spektakl manifestira se u isti mah kao zgusnut i kao raspršen, a nakon tog plodnog ujedinjenja uspio je još jače primijeniti obje te kvalitete. Njihov prijašnji način upotrebe znatno se izmijenio. Što se tiče koncentriranog, upravljačko središte postalo je skriveno: više nema poznatoga poglavara ni jasne ideologije. A što se tiče raspršenog, utjecaj spektakla nikada prije nije obilježio ukupnost ponašanja i predmeta koji se društveno proizvode. Jer, konačni smisao integriranoga spektakla jest da se integrirao u samu stvarnost u mjeri u kojoj govori o njoj i preobražava je dok to čini. Rezultat toga jest da se ta stvarnost danas ne suprotstavlja njemu kao nešto strano. Dok je spektakl bio zgusnut, izmicao mu je najveći dio okolnog društva; kada je bio raspršen, izmicao mu je manji dio;

danas mu ne izmiče ništa. Spektakl se proširio na cjelokupnu stvarnost i prožima je. Kao što se lako moglo teorijski predvidjeti, praktično iskustvo ostvarenja volje ekonomskog razuma bez ograničenja brzo će i bez iznimke pokazati daje postojanje falsifikata svijetom istodobno i postojanje svijeta falsifikatom. Osim doduše još važnog, ali osuđenog na svakodnevno smanjivanje, nasljeđa starih knjiga i zgrada, koje se sve više odabiru i vide u perspektivi toga kako odgovaraju spektaklu, više ni u kulturi ni u prirodi ne postoji ništa što nije preobraženo i zagađeno prema sredstvima i interesima moderne industrije. I sama genetika postala je u potpunosti dostupna vladajućim snagama društva.

Vladavina spektakla, koja danas čuva sva sredstva za falsificiranje cjelokupne proizvodnje, kao i percepcije, apsolutanje gospodar sjećanja, kao što je i neovisan gospodar projekata koji oblikuju dalju budućnost. Dakle, on vlada nesputano; *on izvršava svoje sumarne presude.*

U tim uvjetima može se vidjeti da se iznenada, s karnevalesknim veseljem, događa porodičan kraj podjele rada; utoliko je bolje došao što koincidira s općim gibanjem nestanka svake istinske kompetencije. Financijer ide pjevati, odvjetnik postaje policijski doušnik, pekar iskazuje svoj književni ukus, glumac postaje predsjednik, kuhar filozofira o kuharskim tehnikama kao da su prelomnice opće povijesti. Svatko se može pojaviti u spektaklu kako bi se javno, ili ponekad i potajno, posvetio posve drukčijoj aktivnosti od struke koju je naučio. Gdje je posjedovanje „medijskog statusa“ poprimilo beskrajno veću važnost od vrijednosti onoga što itko može doista napraviti, normalno je da taj status bude lako prenosiv, i da nosi pravo na bivanje zvijezdom, na isti način i bilo gdje. Te ubrzane medijske čestice češće vode vlastitu karijeru u statusno zajamčenom divljenju, Ali događa se da medijski prijelaz tvori *paravan* za mnoge pothvate, službeno neovisne, ali zapravo potajno povezane raznim od *hoc* mrežama. Tako se ponekad društvena podjela rada, kao i lako predvidljiva solidarnost njezine upotrebe, pojavljuje u posve novim oblicima: primjerice, danas se može objaviti roman da bi se pripremilo ubojstvo. Ti pitoreskni primjeri hoće reći i da se nitko više ne može osloniti ni na koga u svome poslu.

Ali najviša ambicija integriranog spektakla jest to da tajni agenti postanu revolucionari i da revolucionari postanu tajni agenti.

V

Društvo modernizirano do stadija integriranog spektakla karakterizira se kombiniranim učinkom pet glavnih značajki, a te su: neprekidno tehnološko obnavljanje, stapanje ekonomije i države; poopćena tajna; laž bez odgovora i vječna sadašnjost.

Pokret tehnološke inovacije već dugo traje i konstitutivan je za kapitalističko društvo, koje se ponekad naziva industrijskim ili postindustrijskim. Ali otkad je tehnološka inovacija iskusila svoje najnovije ubrzanje (nakon Drugog svjetskog rata), ona tim više pojačava autoritet spektakla, jer se njome pokazuje da je svatko potpuno izručen milosti stručnjaka, njihovim proračunima i njihovim procjenama koje uvijek ovise o tim proračunima. Stapanje ekonomije i države najuočljivija je tendencija ovoga stoljeća, a ona je postala pokretačem najnovijeg ekonomskog razvoja. Defenzivan i ofenzivan savez između tih dviju moći, ekonomske i državne, dao im je najveće zajedničke dobrobiti na svim područjima: za obje bi se moglo reći da jedna posjeduje drugu; apsurdno je suprotstaviti ih ili razlikovati njihove razloge za ludilo. Taj savez također se pokazao vrlo pogodnim za razvoj vladavine spektakla; oni zapravo od svog nastanka i nisu bili različiti. Tri preostale značajke zapravo su izravne posljedice te vladavine na njezinu integriranom stupnju.

Poopćena tajna stoji iza spektakla kao odlučna dopuna onome što on pokazuje i, ako se spustimo do korijena stvari, kao njegova najvažnija djelatnost.

Sama činjenica bivanja bez odgovora dala je laži posve novu kvalitetu. U isti mah istina je gotovo posve prestala postojati, ili se u najboljem slučaju vidi kao svedena na stanje hipoteze koja se nikada ne može dokazati. Laž bez odgovora učinila je da nestane javno mnijenje, koje je ponajprije postalo nemoguće čuti, a potom, vrlo brzo, uopće se i stvoriti. To očito vodi do važnih posljedica u politici, primijenjenim znanostima, pravu i umjetničkoj svijesti.

Konstrukcija sadašnjosti u kojoj je imobilizirana i sama moda, od odjeće do glazbe, koja hoće zaboraviti prošlost i koja ne odaje dojam da vjeruje u budućnost, održava se neprekidnim kružnim protokom informacija, što nas odmah vraća na vrlo kratak popis istih trivijalnosti objavljenih kao da su važne vijesti; dok tek rijetko, i u kratkim izljevima, protječu doista važne vijesti o onome što se uistinu mijenja. One se uvijek tiču osude za koju se čini da svijet izriče protiv svoje egzistencije; to su etape u njegovom programiranom samouništenju.

VI

Prva nakana vladavine spektakla bila je učiniti da nestane povijesna spoznaja općenito, a ponajprije gotovo sve informacije i svi razumni komentari o nedavnoj prošlosti. Dokazi su tako očiti da ih nema potrebe objašnjavati. Spektakl vješto organizira neznanje o onome što se događa, a odmah potom i zaborav onoga što se ipak moglo spoznati. Ono najvažnije je najskrivenije. Već dvadeset godina ništa nije bilo prekriveno tolikim poslušnim lažima kao povijest svibnja 1968. Možda bi se mogle izvući korisne lekcije iz demistificirajućih proučavanja tih dana i njihovih uzroka; ali to je državna tajna.

U Francuskoj, ima tome već desetak godina, predsjednik Republike, otada zaboravljen, ali tada još u prvom planu spektakla, naivno je izrazio radost koju je osjećao „znajući da ćemo odsad živjeti u svijetu bez pamćenja gdje, kao na površini vode, slika neprekidno slijedi za slikom“. To je povoljan učinak za onoga tko se bavi poslovima i zna se tu održati. Kraj povijesti daje ugodan odmor za svu sadašnju moć. On joj apsolutno jamči uspjeh sklopa njezinih pothvata, ili barem žamor o uspjehu.

Apsolutna moć potiskuje povijest to radikalnije što su njezini interesi ili obaveze važniji, a posebno o praktičnim mogućnostima ostvarivanja tih ciljeva. Kineski car Ts'in Che Hoang Ti dao je spaliti knjige, ali nije uspio uništiti sve. Staljin je u našem stoljeću dospio dalje u ostvarenju takvog projekta ali, unatoč raznim suučesnicima koje je pronalazio izvan granica svoga carstva, velik dio svijeta ostao je nedostupan njegovoj policiji, gdje su se smijali njegovim prijevarama. S posve novim postupcima i ovaj put djelujući globalno, integrirani spektakl imao je mnogo više uspjeha. Nesposobnost zaslužuje opće poštovanje; ne smije joj se više smijati. U svakom slučaju, postalo je nemoguće pokazati da se smijemo.

Područje povijesti bilo je ono pamtljivo, ukupnost događaja čije posljedice bi se dugo osjećale. Bila je to neodvojiva spoznaja koja je trebala trajati i pomoći razumijevanju, barem djelomičnom, onoga što bi se novo dogodilo: „vječan posjed“, rekao bi Tukidid. Stoga je povijest bila *mjera* istinske novosti, a tko prodaje novosti, ima sav mogući interes da uništi sredstvo za mjerenje. Kada se društvena važnost pripisuje samo onome što je samo trenutno i onome što će biti takvo za jedan trenutak, koji uvijek zamjenjuje drugu, identičnu trenutnost, može se reći da upotreba medija jamči svojevrstu vječnost te nevažnosti, koja govori tako visokoparno.

Dragocjena prednost koju je spektakl izvukao iz tog izvlačenja povijesti *izvan zakona*, naime prednost da je cjelokupna povijest već osuđena na tajnost i da je uspio općenito potisnuti u zaborav povijestan duh u društvu, jest ponajprije sposobnost da prikrije vlastitu povijest, da prikrije sam napredak svoga nedavnog osvajanja svijeta. Njegova moć već se čini poznatom, kao da je oduvijek ovdje. Svi uzurpatori željeli su da se zaboravi *kako su upravo došli*.

VII

S uništenjem povijesti, i sami suvremeni događaji u isti su se mah udaljili na mitsku udaljenost, među neprovjerljive priče, statistike izvan nadzora, neuvjerljiva objašnjenja i neodržive razloge. Od svih besmislica koje se objavljuju u spektaklu, uvijek ima medijskih ljudi koji bi mogli odgovoriti nekim ispravicima ili kritikama. Ali one teško da su neobične, jer osim svoga krajnjeg neznanja, osim svoje *kolegijalne i iskrene solidarnosti* s općim autoritetom spektakla i s društvom koje ga izražava, njima je dužnost i zadovoljstvo nikada se ne udaljiti od tog autoriteta, čija se veličajnost ne smije povrijediti. Ne treba zaboraviti da sve medijsko, i po plaći i po drugim naknadama ili prihodima, uvijek ima gospodara, a ponekad i više njih, te da svaki medijski radnik zna da je zamjenjiv.

Svi stručnjaci su medijsko-državni i samo tako im se priznaje stručnost. Svaki stručnjak služi svome gospodaru, jer su sve stare mogućnosti neovisnosti malo-pomalo svedene na ništa putem načina organizacije sadašnjeg društva. Stručnjak koji služi najbolje, jest naravno stručnjak koji laže. Potrebu za stručnjacima imaju iz različitih motiva i falsifikator i neznalica. Kad pojedinac izgubi sposobnost da sam vidi stvari, o tome će ga stručnjak službeno obavijestiti. Prije je bilo normalno da postoje stručnjaci za etruščansku umjetnost; oni su uvijek bili kompetentni jer etruščanska umjetnost više nije na tržištu. Ali, na primjer, epoha u kojoj se smatra rentabilnim falsificirati slavna vina, može ih prodavati samo ako proizvede stručnjake za vina, koji nas vode u podrum da cijenimo njihove nove, prepoznatljivije mirise. Cervantes je primijetio da se „pod lošim ogrtačem često nalazi dobar pijanac“. Poznavalac vina često ne zna pravila nuklearne industrije, ali vladavina spektakla procjenjuje da, budući da neki stručnjak pravi budalu od njega što se tiče nuklearne industrije, neki drugi stručnjak bi to mogao činiti što se tiče vina. Na primjer, zna se kako se stručnjak za medijsku meteorologiju, koji najavljuje temperature ili kišu predviđenu u roku od četrdeset osam sati, osjeća sputanim obavezom da održava ekonomsku, turističku i regionalnu ravnotežu, u kojoj ljudi tako često putuju tolikim cestama, između jednako pustih mjesta; zbog toga on više uspijeva kao zabavljač.

Jedan aspekt nestajanja svake objektivne povijesne svijesti pokazuje se se u odnosu na bilo koji osobni ugled, koji mogu mijesiti i oblikovati po volji oni što kontroliraju svaku informaciju, bilo onu koja se prima, bilo onu – makar posve različitu – koja se šalje; oni, dakle, imaju sve dozvole za falsificiranje. Jer povijesni dokaz o kojemu se ništa ne želi doznati, u spektaklu više nije dokaz. Gdje osoba više nije ništa osim ugleda koji joj poput usluge pripisuje dobra volja nekog suda spektakla, nemilost može uslijediti u svakom trenutku. Loš glas protiv spektakla postao je vrlo rijedak. Ja sam jedan od posljednjih preživjelih koji ga posjeduje i koji nikada nije imao drukčiji glas. Ali i to je postalo neobično sumnjivo. Društvo se službeno proglasilo društvom spektakla. Biti poznat izvan odnosa spektakla, to je već jednako tome da se bude poznat kao neprijatelj društva.

Dozvoljeno je mijenjati cijelu nečiju prošlost, promijeniti je iz korijena, ponovno je stvoriti u stilu moskovskih procesa, a da se čak ne mora pribjeći tegobama sudskog procesa.

Ubijati je danas jeftinije. Lažni svjedoci, možda samo nespretni – ali kakva sposobnost da se osjeti ta nespretnost preostaje gledaocima koji će biti svjedoci pothvata tih lažnih svjedoka? – i lažni dokazi, uvijek sjajni, ne mogu manjkati onima što vladaju integriranim spektaklom, ali ni njihovim prijateljima. Zato više nije moguće vjerovati nikome, ni o kome, ni u što što nismo spoznali sami, i to izravno. Ali zapravo, često više nema ni potrebe da se nekoga lažno optužuje. Onaj tko kontrolira mehanizam što upravlja jedinom društvenom verifikacijom koja se priznaje potpuno i univerzalno, može govoriti što hoće. Spektakl dokazuje svoje argumente jednostavno tako da ih vrti u krug: vraća se, ponavlja se, stalnim ponovnim potvrđivanjem na jedinom području gdje se išta može javno tvrditi i vjerovati, upravo zato jer su samo tome svi svjedoci. Vlast spektakla može i poricati bilo što, jedanput, tri puta, i reći da više o tome neće govoriti, te govoriti o nečemu drugome, dobro znajući da ne riskira nikakav oštar odgovor na vlastitom području, a ni na nekom drugom.

Jer, više ne postoji agora, opća zajednica, pa čak ni zajednice ograničene na posrednička tijela ili autonomne institucije, na salone ili kafiće, na radnike u jednom poduzeću; nema mjesta na kojem bi se rasprava o istinama što se tiču sudionika mogla trajno osloboditi razorne prisutnosti medijskog diskursa i raznih snaga organiziranih da ga prenose. Više ne postoji relativno neovisan sud onih koji tvore svijet znanja, na primjer, onih koji su nekoć ulagali svoj ponos u sposobnost provjere, približavajući se onome što se zvalo nepristranom činjeničnom poviješću, te koji su vjerovali barem da ona zaslužuje da se spozna. Više nema čak ni neporecive bibliografske istine, a informatizirani sažeci dosjea u nacionalnim knjižnicama uspjeh će potisnuti i najsitnije njezine tragove. Zbunjujuće je pomisliti na to što je nedavno značilo biti javni službenik, liječnik, povjesničar, te na imperativne obaveze koje su priznavali, često, u granicama svoje stručnosti: *ljudi više naliče svom vremenu nego svom ocu.*

Ono o čemu spektakl može prestati govoriti nakon tri dana je isto kao da i ne postoji. Jer, on zatim govori o nečemu drugom i stoga je to ono što tada postoji na kratko vrijeme. Vidjet ćemo da su praktične posljedice toga goleme.

Vjerovalo se da se povijest pojavila u Grčkoj, s demokracijom. Može se dokazati i da su nestale istodobno.

Tome popisu pobjeda moći treba ipak dodati i jedan po nju negativan rezultat: država, u čiji mehanizam je trajno ugrađen znatan nedostatak povijesnih znanja, više se ne može voditi strateški.

VIII

Kad društvo koje se proglašava demokratskim dođe na stupanj integriranog spektakla, čini se kao da se posvuda smatra ostvarenjem krhkog *savršenstva*. Stoga više ne smije biti izloženo napadima, jer je krhko; uostalom, više se i ne može napasti, jer je savršeno kao što nijedno društvo nikada nije bilo. To društvo je krhko jer vrlo teško upravlja svojom opasnom tehnološkom ekspanzijom. No to društvo je savršeno prikladno za vladanje; dokaz tome je to što oni koji pretendiraju na vlast, žele vladati njime upravo kakvo jest, istim postupcima, te ga održavati gotovo istim onakvim kakvo jest. Prvi put u suvremenoj Evropi nijedna stranka ni frakcija više ne pokušava pretendirati na bilo kakve važne izmjene. Nitko više ne može kritizirati robu, ni kao opći sistem, niti kao bofl pogodan da ga direktori poduzeća trenutno bace na tržište.

Gdje god vlada spektakl, jedine organizirane snage su one koje žele spektakl. Dakle nitko više ne može biti neprijatelj onoga što postoji, niti prekršiti zakon šutnje koji se odnosi na sve. Riješili smo se te uznemirujuće koncepcije koja je prevladavala više od dvije stotine

godina, prema kojoj se društvo može kritizirati i mijenjati, reformirati ili dizati revolucije. To nije postignuto pojavom novih argumenata, već naprosto zato što su argumenti postali beskorisni. Tim ishodom ne mjeri se opća sreća, nego strahovita snaga mreža tiranije.

Cenzura nikada nije bila savršenija. Nikada mišljenju onih koje se u nekim zemljama još uvjerava da su ostali slobodni građani nije bilo manje dopušteno da se izjasne, čak i kad se radi o izboru koji će utjecati na njihov stvarni život. Nikada prije nisu smjeli lagati tako besramno. Pretpostavlja se da gledalac ne zna ništa i ništa ne zaslužuje. Tko stalno gleda da vidi što će dalje biti, taj nikada neće djelovati: takav treba biti gledalac. Često se čuje da se navodi iznimka Sjedinjenih Država, gdje je Nixon na kraju ispaštao zbog niza ciničnih i nespretnih poricanja; ali ta posve lokalna iznimka, koja je imala neke stare povijesne uzroke, više ne stoji, jer je Reagan uspio nekažnjeno napraviti istu stvar. Sve što se nikad ne kažnjava zapravo je dopušteno. Stoga je zastarjelo govoriti o skandalu. Ugledni talijanski državnik, koji je istodobno predsjedao ministarstvom i paralelnom vladom zvanom P2, *Potere Due*, najdublje je sazeo razdoblje u koje je, nakon Italije i Sjedinjenih Država, ušao cijeli svijet: „Skandala je bilo, ali više ih nema.“

U *Osamnaestom Brumaireu Louisa Bonaparte* Marx je opisao ulogu koju je preuzela država u Francuskoj drugoga carstva, bremenita s pola milijuna državnih službenika:

„Tako je sve postalo predmetom vladina djelovanja, od mosta, školske zgrade, općinskog-seoskog vlasništva, do željeznice, nacionalnih dobara i pokrajinskih sveučilišta.“

Slavno pitanje financiranja političkih stranaka već se postavilo u tom razdoblju, jer Marx napominje da su „stranke koje se izmjenjuju u borbi za premoć, u zaposjedanju toga golemog zdanja vidjele glavni plijen osvajača“. Ipak, to opet odzvanja donekle bukolički i zastarjelo, jer se spekulacije države danas više tiču novih gradova i autocesta, podzemnog prometa i proizvodnje nuklearne energije, naftnih istraživanja i kompjutera, administracije banaka i socio-kulturnih centara, promjena „audiovizualnog krajolika“ i tajnog izvoza oružja, promocije nekretnina i farmaceutske industrije, agrarnih subvencija i mehanizma bolnica, vojnih kredita i tajnih fondova u sve većim odsjecima koji moraju upravljati brojnim servisima zaštite društva. Marx je na nesreću ipak predugo ostao aktualan dok u istoj knjizi podsjeća na vladu „koja ne donosi noću odluke koje želi provesti danju, nego odlučuje danju, a provodi noću“.

IX

Ova tako savršena demokracija sama stvara svog nepobjedivog neprijatelja, terorizam. Ona zapravo hoće *da se o njoj sudi prema njezinim neprijateljima prije nego o njezinim rezultatima*. Povijest terorizma napisala je država; dakle, ona mnogo govori. Gledatelji zacijelo ne mogu znati ništa o terorizmu, ali uvijek mogu znati dovoljno da bi ih se uvjerilo da im se, u odnosu na taj terorizam, sve drugo mora činiti prihvatljivijim, ili barem racionalnijim i demokratičnijim.

Modernizacija represije završila je tako što je donijela, ponajprije u pokusnom talijanskom iskustvu pod imenom „pokajnika“, *profesionalne tužavatelje* pod zakletvom; kad su se prvi put pojavili u 17. stoljeću, za vrijeme nemira Fronde, zvali su ih „svjedoci s potvrdom“. Taj spektakularni napredak pravde napunio je talijanske zatvore mnogim tisućama osuđenika koji su okajavali građanski rat koji se nije dogodio, svojevrsnu opsežnu oružanu pobunu koja nekim slučajem nikad nije izbila, puč istkan od tvari od koje su načinjeni snovi.

Može se vidjeti da tumačenje tajni terorizma kao da uvodi simetriju između proturječnih mišljenja; kao da se radilo o dvjema filozofskim školama koje zagovaraju apsolutno suprotstavljene metafizičke konstrukcije. Neki u terorizmu nisu vidjeli ništa više nego neke očite manipulacije tajnih službi; drugi su procjenjivali da, naprotiv, teroristima treba zamjerati samo njihov potpun nedostatak povijesnog razumijevanja. Primjenom malo povijesne logike moglo bi se vrlo brzo zaključiti da nema ničega proturječnog u tome da se smatra kako se ljudima kojima nedostaje bilo kakvo povijesno razumijevanje može lako manipulirati; njima je lakše manipulirati nego drugima. Isto tako, lakše je navesti „na pokajanje“ nekoga kome se može dokazati da se sve već unaprijed zna o tome o čemu je on vjerovao da govori slobodno. Neizbježna posljedica tajnih organizacijskih oblika vojnog tipa jest da je dovoljno ubaciti nekoliko ljudi na određene čvorove mreže kako bi se ona aktivirala, i tako se uklonilo mnoštvo ljudi. Kritika u tim pitanjima procjene oružane borbe treba ponekad posebno analizirati neku od tih operacija, ne dajući se zavesti općom sličnošću koja bi se na kraju nametnula svima. Uostalom, trebalo bi očekivati, kao logički vjerojatno, da službe zaštite države kane iskorištavati sve prednosti koje nalaze na području spektakla, koji se već dugo organizira upravo za to; naprotiv, teško je uočiti ono što je čudno i zvuči pogrešno.

Sadašnji interes represivne pravde na tom području doista se sastoji u što bržem poopćavanju. Za tu vrstu robe važna je ambalaža ili etiketa: *bar code*. Svaki neprijatelj demokracije spektakla isti je kao drugi, kao što su sve demokracije spektakla jednake. Tako više ne može postojati pravo azila za teroriste, pa će čak i oni koji nisu optuženi da su to bili, zacijelo to postati, a izručenje će brzo uslijediti. U studenom 1978., u slučaju Gabora Wintera, mladog tipografa kojega je vlada Savezne Republike Njemačke optužila uglavnom da je tiskao neke revolucionarne spise, gospođa Nicole Pradain, predstavница javnog tužiteljstva je na prizivnom sudu u Parizu brzo pokazala da se „politički motivi“, jedini razlog odbijanja izručenja koje predviđa francusko-njemačka konvencija od 29. studenog 1951., u tom slučaju ne mogu primijeniti:

„Gabor Winter nije politički prijestupnik, već društveni. On odbacuje društvena ograničenja. Istinski politički prijestupnik ne odbacuje društvo. On napada političke strukture, a ne, poput Gabora Wintera, društvene strukture.“

Pojam prihvatljivog političkog zločina nije u Evropi bio priznat prije no što je buržoazija uspješno napala društvene strukture, ustanovljene ranije. Priroda političkog zločina nije se mogla odvojiti od raznolikih nakana društvene kritike. To je vrijedilo za Blanquija, Varlina, Durrutija. Dakle, danas se, kao da je riječ o ne baš skupoj raskoši, hini čuvanje čisto političkog zločina, koji nedvojbeno nitko nikada neće imati priliku počinuti, jer se više nitko ne zanima za to, osim samih političkih profesionalaca čiji zločini se gotovo nikada ne progone, te se više i ne zovu političkima. Svi prijestupi i zločini zapravo su društveni. Ali od svih društvenih zločina, nijedan se neće smatrati toliko zlim kao drska namjera da se promijeni nešto u društvu, koje je dosad bilo i previše strpljivo i previše dobro; društvo više ne želi da ga se otkriva.

X

Rastakanje logike uslijedilo je prema temeljnim interesima novog sistema vladavine, različitim sredstvima koja su djelovala uvijek se uzajamno podržavajući. Neka od tih

sredstava uključivala su tehnička sredstva koja je spektakl iskušao i popularizirao; ali druga su više bila povezana s masovnom psihologijom podvrgavanja.

Na tehničkom planu, kada slika koju je konstruirao i odabrao *netko drugi* posvuda postane glavni odnos pojedinca prema svijetu, koji je prije toga sam gledao, sa svakog mjesta na koje je mogao otići, očito je da će ta slika tolerirati sve, jer se unutar iste slike može bez proturječja supostaviti bilo što. Struja slika nosi sve i opet netko drugi svojevlasno vlada tim pojednostavljenim sažetkom osjetilnog svijeta, netko drugi bira kamo će krenuti ta struja, a i ritam kojim će se morati iskazati, poput stalnog arbitrarnog iznenađivanja što ne ostavlja vremena za razmišljanje i posve je neovisno od onoga što gledalac može shvatiti i o čemu može razmišljati. U tom konkretnom iskustvu stalnog podvrgavanja nalazi se psihološki korijen tako općeg prijanjanja uz ono što je tu; upravo odatle mu se onda *ipso facto* pridaje dovoljna vrijednost. Diskurs spektakla očito ušutkava i sve ono što mu ne odgovara, osim onoga što je doista tajno. On od onoga što pokazuje uvijek odvaja pripadan kontekst, prošlost, nakane i posljedice. Dakle, posve je nelogičan. Budući da mu nitko više ne može proturječiti, spektakl ima pravo proturječiti sebi samome, ispravljati svoju prošlost. Pokroviteljski stav njegovih sluga kada moraju objaviti novu verziju nekih činjenica, možda još lažniju, jest da treba ispraviti neznanje i pogrešna tumačenja javnosti, dok su dan prije s uobičajenom sigurnošću budno i žurno širili tu neistinu. Tako se poučavanje spektakla i neznanje gledalaca neopravdano vide kao suprotstavljeni činovi, dok zapravo proistječu jedan iz drugoga. Binarni jezik računala također je neodoljiv poticaj da se u svakom trenutku ono što je bilo programirano bez zadržke prema nečijim željama, smatra bezvremenim izvorom nadmoćne, nepristrane i totalne logike. Kakav napredak, kakva brzina, kako bogat rječnik za prosuđivanje o svemu! Političko? Društveno? Odaberite sami. Ali onaj tko je odabrao jedno, ne može odabrati drugo. Moj izbor se nameće. Smiju nam se i zna se za koga su ti programi. Stoga ne iznenađuje da bi učenici još od djetinjstva lako i sa zanosom trebali počinjati s apsolutnim znanjem informatike, dok unaprijed zanemaruju čitanje koje zahtijeva istinsko prosuđivanje prema svim aspektima i koje jedino može pružiti pristup golemom ljudskom iskustvu prije spektakla. Jer, razgovor je gotovo mrtav, a umrijet će i mnogi koji znaju govoriti.

Glavni uzrok dekadencije mišljenja suvremenog stanovništva jasno ovisi o činjenici da sav diskurs, iskazan u spektaklu, ne ostavlja mjesta za odgovor, a logika se društveno stvara samo u dijalogu. Ali isto tako, dok se proširilo poštovanje prema onome tko govori u spektaklu, za kojega se pretpostavlja da je važan, bogat, ugledan, koji je *sam autoritet*, širi se tendencija i među gledaocima da žele biti nelogični poput spektakla, kako bi naznačili da su individualan odraz tog autoriteta. Napokon, logika nije laka i nitko ih ne želi učiti njoj. Nitko tko se opaja drogama ne studira logiku, jer nema potrebu za njom i jer više nema mogućnosti za nju. Ta lijenost gledaoca također je i lijenost bilo kojeg intelektualca, preko noći stvorenog stručnjaka koji će u svakom slučaju pokušati prikriti uske granice svojih spoznaja dogmatskim ponavljanjem nekog nelogičnog argumenta autoriteta.

XI

Općenito se smatra da su oni koji su iskazali najveću nesposobnost u pitanjima logike upravo oni koji su se proglasili revolucionarima. Taj nepravedan prigovor dolazi iz prethodne epohe, kada su gotovo svi razmišljali uz minimum logike, uz upadljiv izuzetak kretena i vojnika, a kod njih se često miješala i loša vjera, poželjna jer se smatrala djelotvornom. Ali danas se ne može zanemariti činjenica daje intenzivna upotreba spektakla,

što je trebalo i očekivati, učinila većinu suvremenika ideolozima, premda samo na mahove i fragmentarno. Manjak logike, naime gubitak sposobnosti trenutnog spoznavanja što je važno a što sporedno, ili se o tome uopće ne radi, uočavanja onoga što je neusklađeno ili pak što bi moglo biti komplementarno, svega što neka posljedica implicira i onoga što u isti mah isključuje; *anesteziolozi-reanimatori* spektakla tom su bolešću namjerno u visokoj dozi zarazili stanovništvo. Pobunjenici nisu ni na koji način bili i racionalniji nego potčinjeni. Radi se samo o tome da se ta opća iracionalnost kod njih jače ističe jer su oni, objavljujući svoj projekt, pokušali praktično djelovati, pa makar se to svodilo na čitanje nekoliko tekstova, pokazujući da shvaćaju njihov smisao. Posvećuju se raznim obavezama da bi nadvladali logiku, čak i na razini strategije, koja je upravo potpuno područje primjene logičke dijalektike sukoba; ali, kao i drugi, oni su lišeni obične sposobnosti da se upravljaju nesavršenim sredstvima formalne logike. Nema dvojbe što se tiče njih, dok se o drugima ne misli ništa.

Pojedinac kojega je duboko obilježila ta osiromašena misao spektakla, više nego bilo koji drugi element njegova iskustva, tako se od početka postavlja u službu uspostavljenog poretka, iako je njegova subjektivna namjera možda bila posve suprotna tom ishodu. U biti će slijediti jezik spektakla jer samo njega zna: samo na njemu je naučio govoriti. Nedvojbeno će se htjeti pokazati neprijateljem njegove retorike, ali primijenit će njegovu sintaksu. To je jedan od najvažnijih momenata uspjeha vladavine spektakla.

Tako brz nestanak našeg prethodno postojećeg rječnika tek je jedan aspekt te operacije. On joj služi.

XII

Brisanje osobnosti fatalno prati uvjete egzistencije konkretno podvrgnute pravilima spektakla i tako je se sve više odvaja od mogućnosti da doživi autentična iskustva i time otkrije svoje osobne preferencije. Paradoksalno, pojedinac se neprekidno mora poricati ako mu je stalo da ga u tom društvu barem malo cijene. Ta egzistencija zapravo postulira uvijek promjenjivu vjernost, niz stalno varljivih prijanjanja uz lažne proizvode. Radi se o tome da se brzo trči u korak s inflacijom obezvrijeđenih znakova života. Droga pomaže da se prilagodimo takvom poretku stvari, a ludilo pomaže da pobjegnemo od njega.

U svim poslovima tog društva, gdje je *raspodjela* dobara centralizirana na takav način da određuje, u isti mah na zloglasan i tajan način, samu definiciju onoga što bi moglo biti poželjno, pa proizlazi da se nekim osobama pripisuju osobine, ili znanje, a ponekad i poroci, savršeno imaginarni, kako bi se tim uzorcima objasnio zadovoljavajući razvoj nekih pothvata, a sve to samo da bi se prikrija, ili barem maskirala koliko je to moguće, funkcija raznih *sporazuma koji odlučuju o svemu*.

Ipak, unatoč svojim čestim namjerama i jakim sredstvima da dovede na vidjelo punu dimenziju brojnih navodno osebnih ličnosti, današnje društvo mnogo češće pokazuje suprotno, i to ne samo u onome što je danas zamijenilo umjetnost ili raspravu o toj temi: potpuna nesposobnost sukobljava se s drugom, usporedivom nesposobnošću; nastaje panika i pitanje je samo koja će se prva raspasti. Događa se da odvjetnik, zaboravivši da u procesu sudjeluje samo kao čovjek posvećen određenoj stvari, dopusti da na njega utječe logičko razmišljanje odvjetnika suprotne strane, čak i ako je to razmišljanje možda bilo jednako šuplje kao njegovo vlastito. Događa se i da osumnjičenik, nevin, u trenutku prizna zločin koji nije počinio, samo zbog toga što je pao pod utjecaj *logike hipoteze* doušnika koji je htio da ga se okrivu (slučaj doktora Archambeaua u Poitiersu 1984.)

I sam McLuhan, prvi apologet spektakla, koji se doimao kao najuvjereniji imbecil svoga stoljeća, promijenio je mišljenje i napokon, 1976. priznao da „*pritisak masovnih medija vodi u iracionalno*“ i da postaje hitno promijeniti njihovu primjenu. Taj mislilac iz Toronta prije toga se desetljećima divio mnogim slobodama koje donosi to „globalno selo“, trenutno dostupno svima, bez muke. Za razliku od gradova, selima je oduvijek vladao konformizam, izolacija, sitničav nadzor, dosada, uvijek ista ogovaranja istih obitelji. Upravo tako se otad predstavlja sadašnja vulgarnost planete spektakla, na kojoj više nije moguće razlikovati dinastiju Grimaldi-Monaco ili Bourbon-Franco od one koja je naslijedila Stuarte. Ipak, nezahvalni učenici danas pokušavaju zaboraviti McLuhana i načiniti vlastita prva otkrića, nadajući se da će izgraditi svoju karijeru u medijskoj pohvali svih tih novih sloboda koje bi se mogle slobodno „birati“ iz efemernoga. Nedvojbeno će se odreći toga brže nego onoga koji ih je nadahnuo.

XIII

Spektakl ne taji da neke opasnosti okružuju čudesan poredak koji je ustanovilo. Zagade-nje oceana i uništenje ekvatorijalnih šuma ugrožavaju obnavljanje kisika na Zemlji; njezin ozonski sloj popušta pred industrijskim napretkom; nuklearno zračenje nepovratno se akumulira. Spektakl zaključuje samo da to nije važno. On želi raspravljati samo o datu-mima i dozama. I samo u tome on uspijeva ohrabriti, što bi um prije spektakla smatrao nemogućim.

Metode demokracije spektakla vrlo su profinjene, za razliku od jednostavne brutalnosti totalitarnog *diktata*. Ime se može čuvati i kada se stvar potajno izmijeni (pivo, teletina, filozofi). Isto tako, može se promijeniti ime dok se stvar potajno nastavlja; npr. u Engleskoj je tvornica za preradu nuklearnog otpada Windscale promijenila ime u Sellafield kako bi se bolje prigušile sumnje nakon katastrofalnog požara 1957., ali ta toponimska prerada nije spriječila povećanje smrtnosti od raka i leukemije u svom okolišu. Engleska vlada, što smo demokratski saznali nakon trideset godina, tada je odlučila proglasiti tajnim izvještaj o katastrofi, za koji je procijenila, ne bez razloga, da će potkopati povjerenje javnosti u nuklearnu energiju.

Nuklearnoj industriji, vojnoj i civilnoj, potrebna je jača mjera tajnovitosti nego svima drugima, a kao što znamo, već je ima mnogo. Kako bi olakšali život, a to znači laži, znans-tvenika koje su odabrali gospodari sustava, otkrila se i korisnost promjene mjernih jedinica, njihova variranja s obzirom na velik broj mjerila, njihove obrade kako bi se njima moglo žonglirati prema potrebi, uz pomoć mnogo brojaka koje je teško preračunavati. Tako za ocjenu radioaktivnosti imamo na raspolaganju sljedeće mjerne jedinice: *kiri*, *bekerel*, *rend-gen*, *rad* alias *centigrej*, *te rem*, a ne zaboravimo ni skromni *milirad*, pa *sivert*, koji nije ništa drugo nego 100 rema. To nas podsjeća na manje jedinice engleske funte, čijom zamršenošću stranci nisu mogli brzo ovladati, u vrijeme kada se Sellafield još zvao Windscale.

Strogost i preciznost koje je u 19. stoljeću dosegla vojna povijest, a s njome i teoretičari strategije, shvatit ćemo ako znamo da se, kako se povjerljive informacije ne bi odavale neutralnim komentatorima ili neprijateljskim povjesničarima, o nekom ratnom pohodu obično pisalo ovako:

„Preliminarna faza sastojala se od niza čarki, u kojima se naša čvrsta prethodnica, koju su činila četvorica generala i jedinice pod njihovim zapovjedništvom, suprotstavi neprijateljskim snagama koje su brojale 13.000 bajuneta. U daljnjoj fazi razvila se

linijska bitka, o kojoj se dugo raspravljalo, a u njoj je sudjelovala cjelokupna naša vojska sa svojih 290 topova i teškom konjicom od 18.000 sablji, dok je protivnik njoj suprotstavio snage koje nisu brojale manje od 3.600 pješačkih poručnika, četrdeset husarskih kapetana i osamdeset teških konjanika. Nakon izmjene napada i povlačenja sjedne i druge strane, bitka se na kraju može smatrati neodlučenom. Naši gubici, nešto manji od prosječnog broja koji se sreće u bitkama takva trajanja i intenziteta, osjetno su veći od gubitaka Grka na Maratonu, ali manji su od gubitaka Prusa kod Jene.“

Prema tom primjeru, stručnjak može steći neku maglovitu ideju o snagama koje su sudjelovale u bici, ali vođenje operacija zacijelo će ostati nedostupno svakoj procjeni.

Lipnja 1987. Pierre Bacher, pomoćnik direktora EDF, izložio je najnoviju doktrinu o sigurnosti nuklearnih centrala. Opremajući ih pregradama i filterima postalo je mnogo lakše izbjegavati velike katastrofe, lom ili eksploziju reaktora, što bi utjecalo na cijelo „područje“. Takve katastrofe uzrokuje pretjerano ograničavanje. Bilo bi bolje, svaki put kada se stroj otme kontroli, polako dekomprimirati, poprskavši ograničeno područje u promjeru od nekoliko kilometara, koje će svaki put biti posve drukčije, a slučajno će ga proširivati hirovi vjetrova. Otkriva se da su u posljednje dvije godine diskretni pokusi izvođeni u Cadaracheu na Drômi „konkretno dokazali da otpad – uglavnom plin – ne prelazi nekoliko promila, u najgorem slučaju jedan posto radioaktivnosti koja vlada unutar zidova“. Taj najgori slučaj vrlo je umjeren: jedan posto. Prije smo bili sigurni da nema nikakve opasnosti, osim u slučaju nesreće, koje su logički nemoguće. Prve godine iskustva promijenile su i to razmišljanje: budući daje nesreća uvijek moguća, treba izbjeći prekoračenje praga katastrofe, a to je lakše. Dovoljno je umjerenost zagađivati, korak po korak. Kome nije jasno da je beskrajno zdravije napijati se nekoliko godina pijući 140 centilitara votke dnevno nego se odmah napiti poput Poljaka?

Zasigurno je šteta što ljudsko društvo nailazi na tako goruće probleme u trenutku kad je postalo materijalno nemoguće išta prigovoriti marketinškom diskursu, u trenutku kad moć, upravo zato što je spektaklom zaštićena od odgovora *na* njezine odluke i djelomična i neumjerena opravdanja, *vjeruje da više ne treba misliti*; i doista više ne zna misliti. Ne bi li i najuvjereniji demokrat više volio da smo mu odabrali inteligentnijega gospodara?

Na međunarodnoj konferenciji stručnjaka održanoj u Ženevi prosinca 1986. postavilo se posve jednostavno pitanje svjetske zabrane klor-fluorougljika (CFC), plina koji odnedavno, ali vrlo brzo, uništava tanak ozonski sloj koji štiti naš planet – sjetit ćete se o čemu govorim – od štetnih posljedica sunčevog zračenja. Daniel Verilhe, predstavnik podružnice tvornice kemijskih proizvoda Elf-Aquitaine, predsjedavajući francuskim izaslanstvom koja se čvrsto protivila toj zabrani, izrekao je vrlo razumnu napomenu: „Potrebne su barem tri godine da se pronađu eventualne zamjene, a troškovi bi se mogli povisiti četverostruko.“ Znamo da taj osjetljivi ozonski sloj, onako visoko, ne pripada nikome i nema nikakvu marketinšku vrijednost. Dakle, taj industrijski strateg mogao je svojim protivnicima ovim pozivanjem na stvarnost pokazati svu njihovu neobjašnjivu ekonomsku nebrigu: „Vrlo je opasno bazirati industrijsku strategiju na imperativima koji se odnose na okoliš.“

Oni koji su već odavno počeli kritizirati političku ekonomiju definirajući je kao „savršeno poricanje čovjeka“ nisu se prevarili. Upravo po tome ćemo je i prepoznati.

XIV

Često se kaže daje znanost danas podvrgnuta imperativima ekonomske isplativosti; to je uvijek bilo točno. Nov je samo način kako je ekonomija sada otvoreno objavila rat ljudima;

ne više samo mogućnostima našeg života, već i s mogućnostima našeg opstanka. Tu je znanstvena misao odabrala, odričući se velikog dijela svoje antirobovlasničke prošlosti, služiti vladavini spektakla. Prije no što je dospjela u tu situaciju, znanost je posjedovala relativnu autonomiju. Znala je promišljati svoj dio stvarnosti; tako je mogla u velikoj mjeri pridonijeti povećanju ekonomskih sredstava. Kada je svemoćna ekonomija poludjela, a vremena spektakla su upravo to, potisnula je posljednje tragove znanstvene autonomije, i na metodološkom planu i na planu praktičnih uvjeta aktivnosti „istraživača“. Više se ne traži da znanost razumije svijet niti da nešto poboljšava. Od nje se traži da odmah opravda sve što se čini. Jednako glupa na tom području kao i na svim drugima, koja ona eksploatira s najštetnijom nepromišljenošću, vladavina spektakla oborila je divovsko drvo znanstvene spoznaje samo da bi od njega istesala toljagu.

Kako bi poslušala taj konačni društveni zahtjev za očito nemogućim opravdanjem, bilo bi bolje više ne znati uopće misliti, već naprotiv, biti vrlo vješt u pogodnostima diskursa spektakla. Zapravo je znanost, bludnica naših bijednih dana, uz mnogo dobre volje u toj karijeri pronašla svoju najnoviju specijalizaciju.

Naravno, znanost lažnog opravdanja pojavila se s prvim simptomima dekadencije buržoaskog društva, s kanceroznim bujanjem pseudoznanosti nazvanih „humanističkima“, ali, na primjer, moderna medicina mogla se neko vrijeme smatrati korisnom, ali oni koji su pobijedili velike boginje ili gubu nisu bili isti oni koji su sramno kapitulirali pred nuklearnim zračenjima ili agronomskom kemijom. Brzo se uočava da današnja medicina, naravno, danas više nema pravo braniti zdravlje ljudi od patogenog okoliša, jer bi to značilo suprotstaviti se državi ili barem farmaceutskoj industriji.

No ne samo zbog toga što je dužna šutjeti, današnja znanstvena djelatnost priznaje to što je postala. To je i zato što ona vrlo često pati od izljeva i ispada. Objavivši u studenom 1985., nakon osmodnevnog eksperimentiranja na četvorici bolesnika, da su možda otkrili djelotvoran lijek protiv AIDS, profesori Even i Andrieu iz bolnice Lannec dva dana potom, kada su pacijenti pomrli, pobudili su ograde nekih liječnika, manje uznapredovalih ili možda zavidnih, zbog tako preuranjene objave onoga što se pokazalo pogrešnim prividom pobjede, tek nekoliko sati prije poraza. Dvojica liječnika branili su se bez neugode, tvrdeći da „napokon, bolje su lažne nade od nikakve nade“. Bili su takve neznalice da nisu shvatili kako je sam taj argument potpuno poricanje znanstvenog duha, te da je uvijek u povijesti služio prikrivanju profitabilnih sanjarija varalica i vještaca, u doba kada ih nisu trpali u ludnice.

Kad službena znanost, poput cjelokupnog ostatka društvenog spektakla, dođe dotle da unatoč materijalno moderniziranoj i obogaćenoj prezentaciji, samo preuzima vrlo stare tehnike putujućih glumaca – *iluzionista, najavljiivača i klauna* – ne smijemo se iznenaditi kad vidimo kakav velik autoritet paralelno posvuda dobivaju gurui i sekte, zen u vakuum-pakovanju ili mormonska teologija. Neznanje koje je dobro služilo svim vlastima, uvijek su iskorištavali domišljati poduzetnici na rubu zakona. Koji je trenutak pogodniji od vremena u kojem je nepismenost tako napredovala? Ali tu stvarnost sa svoje strane poriče drugi dokaz čarobnjaštva. UNESCO je u vrijeme svog osnivanja prihvatio znanstvenu, vrlo preciznu definiciju nepismenosti, čiji zadatak je bio boriti se protiv nje u zaostalim zemljama. Kada je neočekivano ustanovljen povratak iste činjenice, ali ovaj put u zemljama koje se naziva naprednima, otprilike kao kad bi onaj tko očekuje Grouchyja vidio kako Blücher ulazi u bitku, bilo je dovoljno angažirati gardu stručnjaka, a oni su brzo razvili formulu neobranjivog napada, zamijenivši *izraz nepismenost* izrazom *teškoće u jeziku*: kao što „lažni patriot“ može doći u pogodan trenutak za održavanje neke nacionalne vrednote. Da bi čvrsto utemeljili ustrajnost neologizma među pedagogima, brzo se progura nova

definicija, kao daje oduvijek prihvaćena, prema kojoj je, kao što se zna, nepismen bio onaj tko nikada nije naučio čitati, teškoće u jeziku u modernom smislu su stanje onoga tko je naučio čitati (čak i *bolje naučio* nego prije, što odmah hladnokrvno predlažu najnadareniji teoretičari i službeni povjesničari pedagogije), ali na nesreću to su *ubrzo i zaboravili*. To iznenađujuće objašnjenje izložilo se opasnosti da manje umiruje nego uznemiruje, jer, namjerno promašivši temu, nije vješto zaobišlo prvu posljedicu na koju bismo svi pomislili u znanstvenijim epohama: naime, znati da ta nova pojava i sama zaslužuje da bude objašnjena, budući da je se nije moglo uočiti, pa čak ni zamisliti prije najnovijeg napretka oštećene misli, kad analitična dekadencija istim korakom prati dekadenciju prakse.

XV

Prije više od stotinu godina *Novi rječnik francuskih sinonima* A.-L. Sardoua definirao je nijanse koje treba uočiti između riječi: *fallacieux*, *trompeur*, *imposteur*, *séducteur*, *insidieux*, *captieux*. One zajedno tvore svojevrsnu paletu boja koje odgovaraju portretu društva spektakla. Nije pripadalo ni njegovu vremenu, niti njegovu iskustvu stručnjaka da tako jasno izloži srodna, ali vrlo različita značenja opasnosti koje svaka grupa posvećena subverziji mora normalno očekivati, slijedeći, primjerice, ovu gradaciju: zavedena, provocirana, infiltrirana, manipulirana, preuzeta, podvrgnuta. U svakom slučaju, te bitne nijanse nikad se nisu pojavile kod doktrinara „oružane borbe“.

„*Fallacieux* (prijeveran), od latinskog *fallaciosus*, vješt u prijevari ili naučen na prijevaru, pun podlosti: definicija tog pridjeva jednaka je superlativu pridjeva *trompeur* (varav). Onaj koji vara ili na bilo koji način navodi u bludnju, jest *varav*: ono što se čini za varanje, iskorištavanje, navođenje u bludnju uz nakanu varanja smicalicama i uređajima načinjenima radi prijevare, jest prijevarno. Varav je generička i nejasna riječ; sve vrste dvosmislenih znakova i pojava su *varave*: *prijevarno* označava promišljenu laž, lukavstvo ili prijevaru; sofistički diskurs, izjava i razmišljanje su *prijevarni*. Ta riječ srodna je riječima *obmanjivač*, *zavodnik*, *navodljivo*, *lukavo*, ali nije jednoznačna s njima. Obmanjivač (*imposteur*) označava sve vrste lažnih pojava ili spleta usmjerenih na prijevaru ili štetu; na primjer, licemjerje, klevetanje, itd. Zavodnik (*séducteur*) izražava radnju namijenjenu tome da se na nekoga utječe, da ga se zavede vještima i udvornim sredstvima. Navodljiv (*insidieux*) označava radnju spretnog postavljanja zamke i navođenja u nju. Lukav (*captieux*) odnosi se na profinjenu radnju iznenađivanja i navođenja u zabludu. *Prijevarno* objedinjuje većinu tih značajki.“

XVI

Još uvijek novi pojam *dezinformacije* nedavno je uvezen iz Rusije, uz mnogo drugih izuma korisnih za upravljanje modernim državama. U velikoj mjeri upotrebljavaju ga pojedine sile, a ujedno i ljudi koji drže djelić ekonomske i političke moći, kako bi održali ono što je uspostavljeno, i to uvijek u *protuofenzivnoj* ulozi. Ono što se može suprotstaviti jedinoj službenoj istini mora biti dezinformacija koja potječe od neprijateljskih snaga, ili barem suparničkih, te bi morala biti namjerno lažna iz zlih pobuda. Dezinformacija ne bi bila jednostavno poricanje činjenice koja odgovara vlastima niti jednostavna potvrda činjenice koja vlastima ne odgovara: a to se naziva psihozom. Za razliku od čiste laži,

dezinformacija mora nužno sadržavati određen dio istine, ali njega je namjerno preradio vješt neprijatelj. Zato je dezinformacija zanimljiva braniteljima vladajućeg društva. Moć koja govori o dezinformacijama ne smatra sebe apsolutno bez mane, ali zna da će svakoj kritici moći pripisati upravo tu pretjeranu beznačajnost koja je u naravi dezinformacije, i koja na neki način nikada neće odgovarati određenoj pogrešci.

Ukratko, dezinformacija je zla upotreba istine. Onaj tko je lansira, taj je kriv, a onaj tko u nju vjeruje, budala. Ali tko je onda vješt neprijatelj? Ovdje to ne može biti terorizam, jer on se ne izlaže opasnosti da ikoga „dezinformira“, jer je zadužen da ontološki predstavlja najgrublju i najmanje prihvatljivu *pogrešku*. Zahvaljujući svojoj etimologiji i suvremenim sjećanjima na ograničene sukobe, koji su sredinom stoljeća nakratko međusobno suprotstavili Istok i Zapad, koncentrirani spektakl i raspršeni spektakl, kapitalizam integriranog spektakla još uvijek širi privid da vjeruje da je kapitalizam totalitarne birokracije – predstavljene ponekad poput tajne baze ili nadahnuća terorista – njegov glavni neprijatelj, kao što ovaj drugi to isto govori za onog prvoga, unatoč bezbrojnim dokazima o njihovu savezu i dubokoj solidarnosti. Zapravo, sve uspostavljene sile, unatoč nekim stvarnim lokalnim suparništvima, ne zaboravljaju ono što je jednoga dana, sa strane subverzije i bez velikog uspjeha u prvi mah, rekao jedan od rijetkih njemačkih internacionalista nakon izbijanja rata 1914.: „Glavni neprijatelj je u našoj zemlji.“ Dezinformacija je na kraju ekvivalent onoga što su u diskursu društvenog rata 19. stoljeća predstavljale „zle strasti“. To je sve ono što je skriveno i izlaže se opasnosti da se suprotstavi čudesnoj sreći koju to društvo, a to se dobro zna, pruža onima koji imaju povjerenja u njega; sreću vredniju od raznih beznačajnih opasnosti ili tegoba. A svi koji *vide* tu sreću u spektaklu priznaju da se nema na čemu škrtariti u pogledu njezine cijene; neka drugi dezinformiraju.

Druga prednost koja se dobiva razotkrivanjem (a time ujedno i objašnjavanjem) pojedinačne dezinformacije jest da se kao posljedica toga ne može uzeti daje sadrži i jezik globalnog spektakla, jer on može s najvećom znanstvenom sigurnošću iscertati ono područje na kojemu se nalazi sama dezinformacija: u svemu što možemo reći a što nam se neće svidjeti.

Nedavno se u Francuskoj, zacijelo pogreškom – ako nije bila namjerna varka – radilo na projektu službenog pripisivanja svojevrsne medijske oznake „garantirano bez dezinformacija“: to je pogodilo neke *medijske* profesionalce koji su još htjeli vjerovati, ili skromnije, koji su htjeli navesti druge da vjeruju, kako do sada nisu bili cenzurirani. No, pojam dezinformacije očito ne treba upotrebljavati *defenzivno*, a još manje statički defenzivno, tvoreći neki Kineski zid ili Maginotovu liniju koja bi trebala apsolutno pokriti prostor u kojemu je dezinformacija navodno zabranjena. Dezinformacija treba postojati, i to kao fluidna, tako da može dospjeti posvuda. Gdje jezik spektakla nije napadnut, bilo bi glupo braniti ga; a taj bi se pojam vrlo brzo istrošio kad bi ga se branilo usprkos dokazima, na temama koje bi naprotiv trebale izbjeći mobilizaciju pažnje. Štoviše, vlasti nemaju nikakvu potrebu jamčiti da neka precizna informacija ne sadrži dezinformacije. One nemaju ni sredstva za to: nisu toliko na cijeni, a samo bi potaknule sumnju u informaciju o kojoj se radi. Pojam dezinformacije dobar je samo u protunapadu. Treba ga održavati u drugoj liniji, a ubaciti ga kako bi se potisnula istina koja bi se mogla pojaviti.

Ako ponekad neka vrsta neregulirane dezinformacije zaprijeti da se pojavi, u službi nekih posebnih, trenutno sukobljenih interesa, da joj se povjeruje i da se otme kontroli, da se suprotstavi usklađenom radu nekoliko manje neodgovornih dezinformacija, ne znači da se treba bojati da se u njoj angažirani drugi manipulatori, stručniji ili suptilniji: to je jednostavno zato što se dezinformacija sada primjenjuje u *svijetu u kojem više nema mjesta ni za kakvu provjeru*.

Konfuzionistički pojam dezinformacije ističe se kako bi odmah, samim zvukom te riječi pobio svaku kritiku koja nije bila dovoljna da uništi razne agencije za organizaciju tišine. Na primjer, jednoga dana moglo bi se reći, kad bi se to činilo poželjnim, da je ovaj tekst pokušaj dezinformacije o spektaklu; ili bolje, a što je isto, da je to dezinformacija koja šteti demokraciji.

Suprotno onome što tvrdi njezina definicija u spektaklu, praksa dezinformacije može samo služiti državi ovdje i sada, pod njezinim izravnim vodstvom, ili pod inicijativom onih koji brane iste vrijednosti. Zapravo, dezinformacija počiva u svim postojećim informacijama, i to kao njihovo glavno obilježje. Imenuje ju se samo ondje gdje zastrašivanjem treba održati pasivnost. Gdje se dezinformacija *imenuje*, ona ne postoji. Tamo gdje postoji, tu se ne imenuje.

Dok su još postojale ideologije u sukobu, koje su proglašavale da su za ili protiv nekog poznatog aspekta stvarnosti, bilo je i fanatika i lažaca, ali ne i „dezinformatora“.

Sad kad, iz respekta prema konsenzusu spektakla, ili barem zbog volje za taštinom spektakla, nije dopušteno reći istinito čemu se netko protivi, ili još bolje, za što se zalaže sa svim njegovim posljedicama, nego često nailazimo na obavezu da se skriva jedna strana onoga što se zbog nekog razloga smatra opasnim u onome što se smatra dopuštenim, onda se prakticira dezinformacija; tobože nepromišljeno, ili iz zaborava, ili *hinjenim* lažnim razmišljanjem. Na primjer, na području rasprava nakon 1968, nesposobni obnovitelji, prozvani „pro-situs“, bili su *prvi dezinformatori*, jer su simulirali što je više moguće praktične manifestacije kroz koje se potvrđivala kritika koju su navodno prihvaćali; osim toga, uopće se ne stideći što su oslabili njezin izraz, nikada nisu nikoga citirali kako bi ostavili dojam da su sami nešto otkrili.

XVII

Obrćući slavnu Hegelovu formulu, još 1967. primijetio sam da je „u stvarno izokrenutom svijetu istina moment laži“. U proteklim godinama pokazao se napredak tog načela na svim područjima, bez iznimke.

Dakle, u razdoblju u kojemu ne može više postojati suvremena umjetnost, postaje teško procjenjivati klasičnu umjetnost. Tu, kao i drugdje, proizvodi se neznanje da bi ga se iskorištavalo. Dok se gubi i osjećaj za povijest i ukus, organiziraju se mreže za falsifikaciju. Dovoljno je držati stručnjake i procjenjivače vrijednosti, a to je lako, jer do bi se uspjelo u takvim poslovima, kao uostalom u svim poslovima, potrebno je prodati, jer prodaja čini svaku vrijednost autentičnom. Nakon toga, kolekcionari ili muzeji, posebno američki, opijeni falsifikatima, imaju interes održavati dobar ugled, kao što Međunarodni monetarni fond održava privid pozitivne vrijednosti ogromnih dugova stotinu država.

Falsifikat oblikuje ukus, a podržavajući falsifikat, svjesno se uništava mogućnost pozivanja na autentično. Čak se *prerađuje* istina, čim je to moguće, kako bi nalikovala falsifikatu. Amerikanci, koji su najbogatiji i najmoderniji, bili su glavni naivci te trgovine lažnom umjetnošću. To su isti oni koji su financirali radove na restauraciji Versaillesa i Sikstinske kapele. Zato Michelangelove freske moraju poprimiti žive boje crtanoga filma, a autentično pokućstvo Versaillesa zablistati zlatom što podsjeća na lažni „stilski“ namještaj Louis XIV koji se skupo prodaje bogatim Teksašanima.

Feuerbachov sud, prema kojemu njegovo vrijeme daje prednost „slici nad stvari, kopiji nad originalom, predstavi nad stvarnošću“ u potpunosti je potvrđen u stoljeću spektakla, i to na više područja na kojima je devetnaesto stoljeće htjelo ostati daleko od onoga što je već bilo njegova duboka priroda: od industrijske kapitalističke proizvodnje. Tako je i

buržoazija vrijedno širila strog duh muzeja, originalnog predmeta, egzaktnu povijesnu kritiku, autentičnog dokumenta. No danas ponajprije ono izmišljeno ima tendenciju da zamijeni ono istinito. U tom je smislu vrlo sretna okolnost da zagađivanje zbog automobilskog prometa traži zamjenu Marlyjevih konja i rimskih kipova na portalu Saint-Trophime u Arlesu plastičnim zamjenama. Sve će biti još ljepše nego prije, kako bi turisti mogli fotografirati.

Kulminacijska točka nedvojbeno je dosegnuta smiješnim falsifikatom kineske birokracije: kipovima goleme vojske Prvoga Cara: državnici u posjetu Kini pozivaju se da je pogledaju *in situ*. To dokazuje, budući da im se može tako okrutno rugati, da nitko od mnoštva njihovih savjetnika ne poznaje povijest umjetnosti u Kini ni izvan Kine. „Kompjuteri Vaše Ekselencije nemaju podataka o tome.“ Ta potvrda da se prvi put u povijesti može vladati bez ikakva znanja o umjetnosti i bez ikakva smisla za autentično ili za nemoguće, mogla bi sama biti dovoljna da shvatimo da će svi ti lakovjermi naivci ekonomije i administracije vjerojatno odvesti svijet u neku veliku katastrofu – ako to njihova praksa već nije pokazala.

XVIII

Naše društvo izgrađeno je na tajni, od „društava-štitova“ koja skrivaju dobra svojih članova, do „obrambene tajne“, koja danas pokriva golemo područje pune izvansudske moći države; od često strašnih tajni *nekvalitetne proizvodnje*, koje se skrivaju iza reklama, sve do projekcija varijanti ekstrapolirane budućnosti, na kojima samo vlast iščitava najvjerojatniji put onoga za što tvrdi da uopće ne postoji, proračunavajući reakcije koje će tajanstveno izazivati. S tim u vezi mogu se uputiti neke primjedbe.

Uvijek postoji velik broj mjesta, u velikim gradovima kao i u nekim prostorima na selu, koja su nedostupna, što znači da ih se skriva i čuva od pogleda javnosti; ona su stavljena izvan dosega nevino radoznalih i dobro zaštićena od špijunaže. Nisu posve vojna, ali su po vojnom modelu uspostavljena tako da ih ni stanovnici ni prolaznici ne mogu nadzirati, pa čak ni policija, koja je odavno shvatila da se njezine funkcije odnose samo na nadzor i represiju najobičnijih prekršaja. Tako u Italiji, kada je Aldo Moro bio zarobljenik *Potere Due*, nije bio zatvoren u više ili manje nepoznatoj zgradi, već jednostavno u zgradi u koju se nije moglo prodrijeti.

Sve veći broj ljudi obučava se za tajno djelovanje; uči ih se i vježba da rade samo to. To su specijalne jedinice naoružane povjerljivim arhivima, to jest tajnim zapažanjima i analizama. Drugi su naoružani raznim tehnikama za iskorištavanje i manipulaciju tim tajnim pitanjima. Na kraju, kad su u pitanju njihove „aktivne“ jedinice, mogu isto tako biti opremljeni drugim sredstvima za pojednostavljenje proučavanja problema.

Sredstva koja se dodjeljuju specijalistima za nadzor i utjecanje postaju sve veća, a opće okolnosti svake su godine sve povoljnije za njih. Na primjer, kada su novi uvjeti društva integriranog spektakla prisilili njegovu kritiku da ostane doista podzemna, ne zato što se skriva, nego zato što je skrivena teškom scenografijom frivolne misli, oni koji su zaduženi nadzirati tu kritiku i trebaju je poreći, mogu sada protiv nje primijeniti tradicionalna sredstva iz podzemnog miljea: provokacije, infiltracije i razne oblike uklanjanja autentične kritike u korist lažne, koju će postaviti umjesto prve. Nesigurnost raste u svemu, kad se opća varka spektakla obogaćuje mogućnošću pribjegavanja tisućama pojedinačnih varki. Neobjašnjeni zločin može se proglasiti samoubojstvom, u zatvoru kao i drugdje, a rastakanje logike omogućuje istraživanja i procese koji se survavaju u iracionalno i često su od početka iskrivljena apsurdnim autosijama, koje provode osobiti stručnjaci.

Već dugo smo se navikli gledati ubijanja svakojakih ljudi bez suđenja. Poznate teroriste, ili one koje se takvima smatra, ubija se bez prikriivanja na teroristički način. Mossad će pripremiti umorstvo nekog iz Abou Jihada, engleski specijalci će uraditi isto sa Irccima, a paralelna policija GRL (Grupo Anti-Terrorista de Liberación) sa Baskima. Oni koje su ubili navodni teroristi nisu odabrani bez razloga, ali uglavnom ne možemo biti sigurni da te razloge i znamo. Mogli bismo pomisliti da je kolodvor u Bologni dignut u zrak da bi se i dalje dobro vladalo Italijom; možemo znati što su „eskadroni smrti“ u Brazilu i da je mafija zapalila hotel u Sjedinjenim Državama da bi nekoga ucijenila. Ali kako znati kome bi mogli poslužiti „ludi ubojice iz Brabanta“?¹ Teško je primijeniti načelo *Cui prodest?* (Kome u korist?) u svijetu u kojemu je toliko interesa dobro skriveno. Ishod je da se u integriranom spektaklu živi i umire u točki sustjecanja nebrojenih tajni.

Medijsko-policijske glasine zadobivaju odmah, ili u najgorem slučaju ako se ponove tri ili četiri puta, neupitnu težinu odavno poznatih povijesnih činjenica. Prema legendarnom autoritetu dnevnoga spektakla, čudne osobe, uklonjene u tišini, ponovno se pojavljuju kao fiktivni preživjeli, čiji povratak će se uvijek moći prizivati i proračunavati, te *dokazivati* uz pomoć običnog nagađanja stručnjaka. Oni su negdje između Aherona i Lethe, ti mrtvaci koje spektakl nije propisno pokopao, nego ih smatra uspavanima i u očekivanju da ih netko poželi probuditi, sve njih, terorista koji je sišao s brda i gusara koji je doplovio s mora i lopova koji više nema potrebu krasti.

Tako se posvuda organizira nesigurnost. Vlast se vrlo često štiti *lažnim napadima*, čija medijska obrada čini da se gubi iz vida istinsko djelovanje: onaj bizarni udar pukovnika Tejera u Cortesu 1981., čiji neuspjeh je trebao prikriti drugi, moderniji, što znači bolje maskiran *pronunciamento*, koji je uspio. Jednako upadljiv, neuspjeh sabotaže ekološkog broda koju su poduzele francuske specijalne jedinice 1985. na Novom Zelandu ponekad se smatra lukavstvom, možda namijenjenom tome da skrene pažnju s mnogih novih namjena tih službi, navodeći da se povjeruje u njihovu karikaturalnu nespretnost u izboru ciljeva kao način obavljanja posla. Još uvjerljivije – gotovo posvuda se smatra da su geološka istraživanja nalazišta nafte u podzemlju *grada Pariza*, koja su se uz veliku buku provodila u jesen 1986., nisu imala nikakvu drugu namjeru nego da izmjere stupanj otupjelosti i sklonost podvrgavanju građana, provodeći navodno istraživanje na tako očito ekonomski neisplativom mjestu.

Vlast je postala tako tajanstvena da se, nakon afere sa ilegalnom prodajom oružja Iranu pod nadzorom SAD, možemo pitati tko doista vlada SAD, najjačom silom u svijetu koji nazivamo demokratskim? Tko sve može vladati demokratskim svijetom?

Zađimo još dublje: u svijetu koji je službeno tako pun poštovanja prema svim ekonomskim nužnostima, nitko zapravo ne zna koliko košta bilo koja proizvedena stvar: zapravo, najvažniji dio stvarne cijene *nikada se ne izračuna, a ostalo se čuva kao tajna*.

XIX

General Noriega postao je svjetski poznat početkom 1988. Bio je diktator bez titule u Panami, zemlji bez vojske, gdje je zapovijedao Nacionalnom gardom. Panama nije istinski suverena zemlja: iskopali su je zbog kanala, a ne kanal zbog nje. Njezina valuta je dolar, a

¹ „Les tueurs fous de Brabant“, medijski naziv za počiniocce serije masovnih ubistava u Belgiji tokom osamdesetih godina 20. veka. Ubice su upadale u supermarketete, s vojnim naoružanjem, i nasumice ubijale ljude, odnoseći vrlo malo novca. Kasnije se, u delu štampe, spekulisalo da ta ubistva možda nisu bila sasvim nasumična i da su ubice bile povezane s nekim desničarskim organizacijama.

prava vojska, stacionirana u njoj, također je strana. Tako je Noriega napravio cijelu svoju karijeru, savršeno jednaku onoj generala Jaruzelskog u Poljskoj, kao šef policije u službi okupatora. Uvezio je drogu u SAD, jer mu Panama nije donosila dovoljno prihoda, a kapital je izvezio u Švicarsku. Surađivao je s CIA protiv Kube, a da bi održao ekonomski privid svojih ekonomskih aktivnosti, američkim je vlastima, uvijek zabrinutim zbog problema droge, denuncirao određen broj svojih konkurenata. Njegov glavni savjetnik u pitanjima sigurnosti, na kojemu su mu zavidjeli u Washingtonu, bio je najbolji na tržištu: Michael Harari, bivši oficir Mossada, izraelske tajne službe. Kad su se Amerikanci poželjeli otarasiti te osobe, jer ga je nekoliko njihovih sudova neoprezno osudilo, Noriega je objavio spremnost da se brani tisuću godina, uz pomoć panamskog patriotizma, istodobno protiv svoga pobunjenog naroda i protiv stranaca; odmah je u ime antiimperijalizma pridobio javno odobravanje najtvrdih birokratskih diktatura Kube i Nikaragve.

Daleko od toga da bude tek panamsko čudo, general Noriega, koji *prodaje sve i falsificira sve* u svijetu koji čini upravo isto, bio je svojevrсна država, svojevrсни general, svojevrсни kapitalist, savršeni predstavnik integriranog spektakla, a i uspjeha u najrazličitijim smjerovima njegove unutrašnje i vanjske politike. On je uzor *vladara našeg vremena*. Najuspješniji među onima koji se posvećuju dolasku na vlast i ostajanju na vlasti, slični su njemu. Noriega nije proizvod Paname, već našega vremena.

XX

Za sve obavještajne službe, u skladu s preciznom Clausewitzevom teorijom rata, *znanje* treba postati *moć*. Odatle te službe crpe svoj sadašnji ugled, svoju osobitu pjesničku kvalitetu. Dok je inteligencija bila tako apsolutno progonjena spektaklom, koji ne dopušta da se djeluje i ne kaže mnogo o djelima drugih, ona se doimala gotovo kao da je našla utočište među onima koji analiziraju stvarnosti i tajno djeluju na te stvarnosti. Nedavno su otkrića što ih je Margaret Thatcher, dakako uzaludno, htjela zataškati jer ih je tako samo na neki način potvrdila, pokazala da su u Engleskoj te službe već bile sposobne srušiti ministra čiju politiku su procijenile opasnom. Opći prezir koji spektakl potiče tako opet daje, iz novih razloga, privlačnost onome što bi se u Kiplingovo doba moglo nazvati „velikom igrom“.

„Teorija urota u povijesti“ bilo je u devetnaestom stoljeću reakcionarno objašnjenje, pa i smiješno, jer je toliko jakih društvenih pokreta utjecalo na mase. Današnji pseudopobunjenici znaju to vrlo dobro, putem glasina ili putem nekih knjiga, te vjeruju da je taj zaključak istinit za vječnost; ne žele vidjeti stvarnu praksu svoga doba, jer je ona previše tužna za njihove hladne nade. Država to zna i igra na to.

U trenutku kada se gotovo svi aspekti međunarodnog političkog života, i sve veći broj onih koji se računaju u unutrašnju politiku, vode i nadziru u stilu tajnih službi, s lukavstvima, dezinformacijama, dvostrukim objašnjenjima – jedno može prikivati neko drugo ili samo ostaviti takav dojam – spektakl se zadovoljava time da prikaže zamoran svijet nužne nerazumljivosti. Dosadan niz policijskih romana lišenih života i uvijek bez zaključka diči se dramatskom napetošću realistički izvedene borbe crnaca noću u tunelu.

Glupani vjeruju da je sve jasno kad televizija prikaže lijepu sliku i poprati je očitom laži. Poluelita se zadovoljava time što zna da je gotovo sve nejasno, dvosmisleno, „montirano“ u funkciji nepoznatih kodova. Ekskluzivnija elita željela bi znati istinu, prelijena za jasno razlikovanje u svakom pojedinom slučaju, unatoč svim povjerljivim podacima kojima ona raspolaže. Vjerojatno bi zato voljela spoznati metodu istine, premda to za nju ostaje uglavnom nesretna ljubav.

XXI

Tajna vlada ovim svijetom, i to ponajprije kao tajna vlasti. Prema spektaklu, tajna bi bila tek nužan izuzetak od pravila da se informacije obilno nude na cijeloj površini društva, isto kao što se vlast u ovom „slobodnom svijetu“ integriranog spektakla svodi tek na izvršni odjel u službi demokracije. Ali nitko doista ne vjeruje u spektakl. Kako gledaoci prihvaćaju postojanje tajne koja im jamči da ne mogu vladati svijetom čije glavne stvarnosti ne poznaju, ako se kojim slučajem od njih zatraži mišljenje o načinu postupanja? Činjenica je da se tajna gotovo nikome ne pojavljuje u svojoj nedokučivoj čistoći i u svojoj funkcionalnoj općenitosti. Svi priznaju da postoje malene zone tajne, rezervirane za stručnjake; a što se tiče stvari općenito, mnogi vjeruju *da su oni unutar tajne*.

La Boétie je u *Traktatu o dobrovoljnom ropstvu* pokazao kako moć tiranina nailazi na podršku u koncentričnim krugovima pojedinaca koji tu pronalaze korist ili misle da je pronalaze. Na isti način, mnogi političari i medijske osobe koji su polaskani time što se ne sumnja da su *neodgovorni* znaju mnogo toga putem veza i povjeravanja. Onaj tko je zadovoljan time što posjeduje povjerljive informacije nije sklon kritici, pa neće ni uočiti da će mu, unatoč svim povjeravanjima, glavni dio stvarnosti uvijek biti skriven. Dobrohotnom protekcijom svojih varalica, on zna malo više karata, ali one su možda lažne, a nikada neće spoznati metodu koja upravlja igrom i objašnjava je. Stoga se on odmah identificira s manipulatorima i prezire neznanje u kojem zapravo i on sudjeluje. Jer mrvice informacije koje se nudi tim intimusima lažljive tiranije zaražene su manipuliranim i neprovjerljivim lažima. One ipak zadovoljavaju one što dođu do njih, jer se osjećaju superiornima svima koji ne znaju ništa. Njihova uloga je samo da bolje potvrde vlast, a nikako da bismo je djelotvorno razumjeli. Te laži tvore povlasticu *gledalaca u prvom redu*: onih koji su dovoljno glupi da vjeruju kako mogu nešto razumjeti, ne služeći se onim što se od njih skriva, nego *vjerujući u ono što im se otkriva!*

Vlast je lucidna barem utoliko što vlastitim vladanjem, slobodno i bez spona, očekuje prilično velik broj katastrofa u bliskoj budućnosti; i to na ekološkom području, na primjer kemijskih, kao i na ekonomskom, na primjer bankarskih. Ona nas barem već neko vrijeme uvjerava da te iznimne nesreće tretira drukčije nego vještim manipuliranjem dezinformacijama.

XXII

Što se tiče ubojstava, sve veći broj onih koja su ostala posve nerazjašnjena u posljednja dva desetljeća (Kennedy, Aldo Moro, Olaf Palme, ministri ili bankari, jedan ili dva pape, te ostali koji vrijede više od svih njih) – jer ako se ponekad žrtvuje neki suučesnik, nikada se nije uspjelo doći do naručitelja – njihova serijska proizvodnja nosi svoj znak: očite laži, i to promjenljive, i službene deklaracije. Taj sindrom nedavno dobivene društvene bolesti brzo se proširio posvuda, i tako se, počevši od prvih uočenih slučajeva, *spustio s državnih vrhova*, iz tradicionalne sfere takvih atentata, a u isti mah uspeo se s dna, tradicionalnog mjesta ilegalne trgovine i ucjena, gdje se oduvijek vodio takav rat između profesionalaca. Te prakse teže se sresti *na sredini* svih društvenih poslova, kao da se državi ne gadi miješati u to, a mafija se pak uzdignula do toga; tako je *na djelu* svojevrsno stapanje.

Tu novu vrstu tajni pokušavalo se neobavezno objasniti nesrećama: nesposobnost policije, glupost sudaca, neoportuna novinarska otkrića, kriza rasta tajnih službi, lažno svjedočenje, iznenadni opći štrajk policijskih informatora. Edgar Allan Poe već je otkrio siguran smjer istine svojim slavnim razmišljanjem u *Ubojstvima u ulici Morgue*:

„Čini mi se da se tajna smatra nerješivom upravo iz istog razloga zbog kojeg bi je trebalo smatrati lako razrješivom – mislim na ekscesivni karakter pod kojim se javlja. . . . U istraživanjima one vrste koja nas zanima ne treba se toliko pitati kako su se stvari dogodile, koliko proučavati po čemu se razlikuju od svega što se dosad dogodilo.“

XXIII

U siječnju 1988. kolumbijska narko-mafija objavila je saopćenje koje je trebalo ispraviti javno mnijenje o njezinom navodnom postojanju. Prvi zahtjev jedne mafije, kako bi se ona uopće mogla uspostaviti, jest, dakako, utvrditi da ona ne postoji ili da je postala žrtvom lažnih optužbi; to je njezina prva sličnost s kapitalizmom. Ali u ovim okolnostima, ta mafija je bila razdražena time što se samo nju ističe i otišla je dotle da je podsjetila na druge grupacije, koje bi htjele da se na njih zaboravi tako što se nju zlorabi kao žrtvenog jarca. Objavila je:

„Mi ne pripadamo birokratskoj i političkoj mafiji, ni mafiji bankara i financijera, ni mafiji milijunaša, ni mafiji velikih lažnih ugovora, ni mafiji monopola, ni mafiji nafte, ni medijskoj mafiji.“

Nedvojbeno se može ocijeniti da pisci te deklaracije imaju interes da utope svoju praksu u golemoj divljoj rijeci zločina i banalnih nezakonitosti koja čitavim svojim tokom natapa suvremeno društvo; ali pravedno je priznati da su to ljudi koji po svom zanimanju znaju više od drugih o onome o čemu govore. Mafija se u modernom društvu proteže gotovo posvuda. Ona raste jednako brzo kao i drugi proizvodi rada kojim društvo integriranog spektakla oblikuje svoj svijet. Mafija buja s golemim napretkom kompjutora i industrijske prerade hrane, s potpunom rekonstrukcijom gradova i sirotinjskim četvrtima, s tajnim službama i nepismenošću.

XXIV

Mafija je bila tek presađeni arhaizam, kad se počela iskazivati početkom stoljeća u SAD, s doseljavanjem sicilijanskih radnika; gotovo u isto vrijeme pojavila se i na zapadnoj obali SAD u ratovima bandi između tajnih kineskih društava. Utemeljena na opskurantizmu i bijedi, mafija se nije mogla presaditi u sjevernoj Italiji, činilo se daje osuđena na nestanak u modernoj državi. Bio je to oblik organiziranog zločina koji je mogao napredovati samo pod „zaštitom“ zaostalih manjina, izvan urbanog svijeta, kamo nije mogla prodrijeti kontrola racionalne policije i zakona buržoazije. Obrambena taktika mafije uvijek je mogla biti samo zastrašivanje svjedoka kako bi se neutralizirala policija i sudstvo te se vladalo u svojoj sferi aktivnosti, gdje je nužna tajnovitost. Ona je potom pronašla novo područje u *novom opskurantizmu* društva raspršenog spektakla, a potom i integriranog: s totalnom pobjedom tajnovitosti, općim unižavanjem građana, potpunom propašću logike i napretkom opće

podmitljivosti i kukavičluka, poklopili su se svi povoljni uvjeti da ona postane moderna sila, i to u ofenzivi.

Američka prohibicija – dobar primjer pretenzija ovostoljetnih država da autoritarno kontroliraju sve, a i dobar primjer posljedica tih pretenzija – prepustila je organiziranom zločinu upravljanje trgovinom alkohola duže od jednog desetljeća. Mafija, koja se time obogatila i uvježbala, povezana je s izbornom politikom, s poslovima, s razvojem tržišta plaćenih ubojica, te s nekim detaljima međunarodne politike. Tako joj je vlada u Washingtonu činila usluge u Drugom svjetskom ratu kako bi ona njoj pomogla pri iskrcavanju na Siciliju. Alkohol je opet postao legalan i zamijenila su ga opojna sredstva, koja su otad glavna roba ilegalne potrošnje. Poslije je dobila znatnu važnost na području nekretnina, u bankarstvu, visokoj politici i državnim poslovima, a poslije i u industriji spektakla: televiziji, filmu i izdavaštvu. Isto tako je uključena i u glazbenu industriju, barem u SAD, gdje promocija ovisi o vrlo malom broju ljudi. Stoga se na njih lako može izvršiti pritisak, kupiti ih ili zastrašiti, jer oni očito raspolažu dovoljnim kapitalom, ili pak plaćenim ubojicama koje se ne može uhvatiti ni kazniti. Podmićujući *disc-jockeye* odlučuje se o tome što treba postati hit u izboru jednako bijedne robe.

Nema dvojbe da je mafija postala najjača u Italiji upravo uoči svojih američkih iskustava i pobjeda. Od razdoblja svoga povijesnog kompromisa sa paralelnom vlašću, ona je mogla ubijati suce i šefove policije: tu praksu možemo smatrati začecima političkog „terorizma“. U relativno neovisnim uvjetima, sličan razvoj japanskoga ekvivalenta mafiji dobro ocrtava duh vremena.

Varamo se svaki put kad nešto želimo objasniti suprotstavljajući mafiju državi: one nikada nisu suparnice. Ta teorija lako potvrđuje sve što su glasine u praktičnom životu i odveć lako pokazale. Mafija nije stranac u tom svijetu; ona se u njemu sasvim dobro snalazi. U vrijeme integriranog spektakla ona zapravo vlada kao *model* svih razvijenih komercijalnih poduzeća.

XXV

U novim uvjetima koji trenutno vladaju društvom pod *željeznom čizmom* spektakla zna se da je na primjer političko ubojstvo stavljeno u posve drugo svjetlo, na neki način prosijano. Posvuda ima više budala nego prije, ali ono beskonačno prikladnije jest to što im se može i govoriti budalasto. Medijska objašnjenja nije nametnuo nikakav dominantni strah. Naprotiv, upravo mirna egzistencija tih objašnjenja mora prouzročiti užas.

Kad je 1914., uoči rata (Raoul) Villain ubio (Jean) Jaurès, nitko nije sumnjao da je Villain, bez dvojbe nedovoljno uravnotežena osoba, vjerovao da je morao ubiti Jaurès, jer je on, u očima krajnje domoljubne desnice, koja je duboko utjecala na Villaina, izgledao kao netko tko će izvjesno štetiti obrani zemlje. Ti ekstremisti su naprosto potcijenili golemu moć domoljubne osjećajnosti socijalističke stranke, koja ju je odmah morala gurnuti u „sveti savez“, svedjedno je li Jaurès bio ubijen ili su mu dali priliku da čvrsto ostane pri svome internacionalističkom stajalištu odbijajući rat. Da se takav događaj dogodio danas, novinari-policajci, zloglasni stručnjaci za „društvene činjenice“ i za „terorizam“, odmah bi rekli da je Villaine bio dobro poznat po tome što je u više navrata planirao ubojstvo, i to raznih ljudi koji mogu izražavati različita politička mišljenja, ali koji su slučajno bili fizički ili odijevanjem slični Jauresu. Psihijatri bi to potvrdili, a *mediji*, tek potvrdivši što su rekli psihijatri, samim time bi potvrdili njihovu stručnost i nepristranost *neusporedivo* ovlaštenih autoriteta. Poslije bi službena policijska istraga mogla ustvrditi da su upravo

otkrili više časnih osoba spremnih posvjedočiti činjenicu da je taj isti Villain, ocijenivši da je jednoga dana bio loše poslužen u *Chope du Croissant*, u njihovoj prisutnosti obilato prijetio da će se uskoro osvetiti vlasniku cafea time što će na javnome mjestu ubiti jednu od njegovih najboljih mušterija.

To ne znači da se u prošlosti istina nametala često i odmah, jer je francusko pravosuđe na kraju oslobodilo Villaina. Strijeljan je tek 1936., kada je izbila španjolska revolucija, jer je bio toliko nepromišljen da je živio na Balearima.²

XXVI

Sveprisutan rast tajnih društava i mreža utjecaja reakcija je na imperativan zahtjev novih uvjeta za profitabilnim upravljanjem ekonomskim pitanjima, u vrijeme kada država drži prevladavajući udio u usmjeravanju proizvodnje, i kad potražnja za svim proizvodima izravno ovisi o ostvarenoj centralizaciji informiranja-poticanja u spektaklu, kojemu će se morati izravno prilagoditi i oblici raspodjele. Dakle, to je tek prirodan proizvod kretanja koncentracije kapitala, proizvodnje i raspodjele. Ono što se ne povećava, to mora nestati, a mogu se povećavati samo poduzeća s vrijednostima, tehnikama i sredstvima današnje industrije, spektakla i države. U krajnjem, to je poseban oblik razvoja koji je odabrala ekonomija našeg vremena i koji će posvuda nametnuti *oblikovanje novih osobnih veza ovisnosti i zaštite*.

Upravo na toj temi počiva duboka istina formule, dobro shvaćene u cijeloj Italiji, koju primjenjuje sicilijanska mafija: „Kad imaš novac i prijatelje, smiješ se pravosuđu.“ U integriranom spektaklu *zakoni su uspravani*; budući da nisu načinjeni za nove proizvodne tehnike i budući da im se može pobjeći u raspodjeli prema novim ugovorima. Više nije važno što misli javnost ili što više voli. Upravo to se skriva spektaklom tolikih anketa javnoga mnijenja, izbora i modernizacija. Ma tko pobijedio, vjerna klijentela *dobit će najgore*, jer se za nju proizvodi upravo to.

O „pravnoj državi“ govori se tek otkad je moderna država koju nazivamo demokratskom, općenito prestala to biti: uopće nije slučajno da je taj izraz populariziran tek poslije 1970. i to najprije upravo u Italiji. Na više područja zakoni se donose upravo *da bi ih se moglo kršiti*, i to oni koji za to imaju sva sredstva. Nelegalnost u nekim okolnostima, npr. u svjetskoj trgovini svakovrsnim oružjem, a češće i proizvodima visoke tehnologije, tek je popratna sila ekonomskog djelovanja, kako bi ono bilo još isplativije. Danas su mnogi poslovi nužno *nepošteni poput stoljeća*, a ne kao što je prije bilo, zato što bi ih obavljali ljudi koji su odabrali nepoštenje.

U mjeri u kojoj bujaju mreže promocije-kontrole kako bi ogradile i održavale područja za eksploataciju na tržištu, tako raste i broj osobnih usluga koje se ne mogu odbiti onima koji su u toku i koji su svjesno ponudili svoju pomoć; a to nisu uvijek policajci ni čuvari državnih interesa i sigurnosti. Funkcionalna suučesništva djeluju izdaleka i vrlo dugo, jer njihove mreže raspoložu svim sredstvima da nametnu te osjećaje zahvalnosti ili vjernosti koji su, nažalost, uvijek bili tako rijetki u slobodnoj djelatnosti buržoaskog vremena.

Od svog neprijatelja uvijek se nešto nauči. Treba vjerovati da su i državnici čitali napomene mladoga Lukacsa o pojmovima legalnosti i nelegalnosti; u trenutku kad su morali razmotriti brz dolazak nove generacije negativnoga – Homer je rekao da „naraštaji ljudi

² Jaurès-ov ubica, Raoul Villain, izabrao je da se nastani na ostrvu Ibiza, koje se na početku građanskog rata, na kratko, našlo pod kontrolom anarhista. Tada je uhvaćen i streljan kao „nemački špijun“, iako nije izvesno da su tamošnji anarhisti znali o kome je reč.

prolaze brzo poput lišća“. Dakle, državnici su se poput nas prestali opterećivati bilo kakvom ideologijom o tom pitanju; i istina je da prakse društva spektakla više uopće nisu sklone nikakvim ideološkim iluzijama te vrste. Na kraju, što se nas tiče, moglo bi se zaključiti da ono što nas je priječilo da se posvetimo samo jednoj ilegalnoj aktivnosti, jest činjenica da smo ih imali više.

XXVII

Tukidid u 66. poglavlju VIII. knjige *Peloponeskog rata* kaže o djelovanju jedne druge oligarhijske konspiracije nešto što ima mnogo sličnosti sa situacijom u kojoj se danas nalazimo:

„(Skupština i vijeće i dalje su se sastajali, premda nisu raspravljali ni o čemu što nisu odobrili urotnici); štoviše, svi su govornici bili iz urotničke stranke, a ono što su govorili, unaprijed su davali na razmotranje svojim prijateljima. Strah i broj urotnika zatvorili su usta svima drugima; kad bi se netko i usudio suprotstaviti, ubrzo bi bio ubijen na neki prikladan način, a nitko nije istraživao te zločine niti išta poduzimao protiv osumnjičenih. Ljudi su šutjeli. Bili su toliko zastrašeni da su se smatrali sretnima što su izbjegli nasilju čak i ako ne bi ništa rekli. Vjerovali su da je prevratnička stranka mnogo veća nego što je zaista bila i izgubili su samopouzdanje jer zbog veličine grada nisu mogli međusobno razgovarati i nisu mogli doznati kolik je doista broj urotnika. Iz istograzloga nitko nije mogao povjeriti se susjedu ipoduzeti mjere u svoju obranu, jer bi morao govoriti nekome koga ne poznaje, ili koga poznaje ali nema povjerenja u njega. U demokratskoj stranci svi su se sumnjičavo gledali i pitali se je li njegov susjed upleten u zbivanja. Doista, među urotnicima bilo je ljudi za koje nitko ne bi pomislio da su sposobni pridružiti se oligarhiji (upravo zbog njih ljudi su sumnjali jedni u druge, što je bila najbolja pomoć nekolicini urotnika).“

Ako nam se povijest mora vratiti nakon ove pomrčine, što ovisi o faktorima koji su još u sukobu i tako o ishodu koji nitko ne može sa sigurnošću isključiti, ovi *Komentari* mogu poslužiti kao jedan sat povijesti spektakla, nedvojbeno najvažniji događaj koji se dogodio u ovom stoljeću, a također i onaj koji se najmanje pokušavalo objasniti. Vjerujem da bih se u drugim okolnostima mogao smatrati vrlo zadovoljnim svojim prvim djelom o toj temi i pustiti drugima da ga dalje prate. Ali, u vremenu u kojem živimo, čini mi se da nitko drugi to ne čini.

XXVIII

Iz mreže promocije-kontrole neprimjetno se prelazi na mreže nadzora-dezinformacije. Prije se kovalo urote samo protiv uspostavljenog poretka. Danas je *kovanje urota u njegovu korist* novi zanat koji se brzo razvija. U dominaciji spektakla kuju se urote da ga se održi i da se utvrdi ono što samo on može smatrati svojim dobrobitima. Ta zavjera *dio je* njegova vlastitog funkcioniranja.

Već se počelo postavljati nekoliko sredstava svojevrsnog preventivnog građanskog rata, prilagođenih različitim projekcijama proračunate budućnosti. To su „posebni eskadroni“, zaduženi da interveniraju na nekim točkama prema potrebama integriranog spektakla. Tako je za najgori slučaj bila planirana taktika šaljivo nazvana „Tri kulture“, u sjećanje na

jedan meksički trg listopada 1968,³ ali ovaj put bez rukavica, koje su se uostalom trebale primijeniti prije dana pobune. Osim tih ekstremnih slučajeva, da bi neobjašnjeno ubojstvo bilo dobro sredstvo vladanja, potrebno je samo da ostavi jak dojam ili da se događa dovoljno često: zna se samo da ta mogućnost postoji, te ona komplicira proračune na vrlo velikom broju područja. Više nema potrebe biti inteligentno selektivan, *ad hominem*. Možda bi bilo produktivnije postupati posve slučajno.

Tako su se složili fragmenti društvene kritike *odgoja*, koja više neće biti ograničena na sveučilišta i medijske profesionalce, te koju odsad treba držati daleko od tradicionalnih laži u toj raspravi; potrebna je nova kritika, napredna i primijenjena na nov način, od strane druge vrste profesionalaca, bolje obrazovanih. Ona se počinje pojavljivati, na vrlo tajnovit način, u lucidnim tekstovima, anonimnim ili potpisanim nepoznatim imenima – tu taktiku inače olakšava to što se svi usredotočuju na klaunove spektakla pa se stoga najviše divimo upravo nepoznatim ljudima – tekstovima ne samo o temama koje se nikada ne obrađuju u spektaklu, nego još i u argumentima čija ispravnost se čini očitijom zbog egzaktne originalnosti, koja proizlazi iz činjenice da *nikada nisu upotrijebljeni, premda su očiti*. Ta praksa može poslužiti barem kao prvi stupanj inicijacije za regrutiranje budnijih umova, kojima će se poslije reći više o posljedicama, bude li se to činilo prikladnim. A ono što će za neke biti prvi korak u karijeri, za druge će – one niže na ljestvici – biti prvi korak u zamku u koju će se uhvatiti.

U nekim slučajevima, o pitanjima koja prijete da postanu goruća može se stvoriti drugo kritičko pseudomišljenje; a između dva mišljenja koja bi se tako pojavila, pri čemu bi i jedno i drugo bili strani osiromašenim konvencijama spektakla, neobaviješteni sud mogao bi neodređeno oscilirati, a rasprava koja bi ih procijenila, pokretala bi se ponovno kad god bi bilo prikladno. Tu se najčešće radi o općoj raspravi o tome što se medijski skriva, a ta rasprava mogla bi biti vrlo kritična, u nekim pitanjima očito i inteligentna, ali ostajući začudo decentrirana. Teme i riječi su umjetno odabrane, uz pomoć kompjutera programiranih za kritičku misao. U tim tekstovima ima praznina, slabo vidljivih, ali ipak znatnih: točka nestajanja perspektive uvijek je nenormalno odsutna. Oni su nalik na *fac simile* neke slavne puške, kojoj manjka samo otonac. To je nužno *lateralna kritika*, koja vidi više stvari s više iskrenosti i pravednosti, ali postavljaajući se sa strane. To nije zato što bi glumila nekakvu nepristranost, jer naprotiv, treba ostavljati dojam da mnogo optužuje, ali da se nikada ne čini da osjeća potrebu da iznese *svoju stvar*, te tako makar implicitno reći odakle dolazi i kamo bi htjela ići.

Toj vrsti lažne protunovinarske kritike može se pridružiti organizirana praksa *glasina*, o kojoj se zna da je prvotno svojevrstan divlji nusproizvod informacija spektakla, budući da svi barem nejasno osjećaju njezin varljiv karakter, pa stoga i imaju malo povjerenja u nju, što i zaslužuje. Glasine su nastale kao praznovjerje, naivne su i samozavaravajuće. Ali, nedavno je nadzor počeo uvoditi u stanovništvo ljude koji bi na dani znak poticali glasine koji njemu odgovaraju. Tu se odlučilo primijeniti u praksi zapažanja teorije formulirane prije više od trideset godina, a koja potječu iz američke sociologije publiciteta: teorija o pojedincima koje bismo mogli nazvati „lokomotivama“, tj. onima koje ljudi u njihovoj okolini slijede i oponašaju; ali prelazeći ovaj put sa spontanoga na kontrolu. Tako se pokrenulo budžetska ili izvanbudžetska sredstva za održavanje mnoštva pomoćnika; uz prethodne sveučilišne i medijske, sociološke i policijske stručnjake za nedavnu prošlost. Vjerovati da se još mehanički primjenjuju modeli poznati iz prošlosti, jednako je pogrešno kao i

³ Plaza de las Tres Culturas u Meksiko Sitiju, gde su snajperisti tajne policije i snage redovne policije 2. oktobra 1968, za vreme studentskih demonstracija, ubili veliki broj studenata, drugih učesnika demonstracija i prolaznika (procene broja žrtava kreću se od nekoliko desetina do nekoliko stotina).

opće nepoznavanje povijesti. „Rim više nije u Rimu“, a mafija više nije svijet kradljivaca. A službe nadzora i dezinformacije malo sličje policijskom i potkazivačkom radu prošlosti – primjerice špijunima i denuncijantima Drugoga carstva – kao što današnje specijalne službe u svim zemljama malo sličje djelatnostima službenika francuske obavještajne službe glavnog štaba 1914.

Otkad je umjetnost mrtva, zna se da je postalo vrlo lako maskirati policajce u umjetnike. Dok su posljednje imitacije neodadaizma ovlaštene da se veličaju u medijima, a tako i neznatno promijeniti dekor službenih palača, poput kraljevskih dvorskih luda, vidi se da se u isti mah jamči kulturna maska svim agentima i suradnicima državnih mreža uvjeravanja. Prazni pseudo-muzeji ili pseudo-istraživački centri u kojima se radi na sabranim djelima nepostojećih osoba mogu se otvoriti čim fabriciraju ugled novinara-policajaca ili povjesničara-policajaca ili romanopisaca-policajaca.

Arthur Cravan nedvojbeno je vidio dolazak tog svijeta kada je u *Maintenant* napisao: „Na ulici će se vidjeti samo umjetnici i trebat će podnijeti sve muke svijeta da se na njima otkrije čovjeka.“ To je i smisao ovog novog oblika stare šale pariških mangupa: „Zdravo, umjetnici! Ako se varam, utoliko gore.“

S obzirom na stanje stvari, danas smo svjedoci kolektivnog autorstva u najmodernijim izdavačkim kućama, tj. onima s najboljom distribucijom. Autentičnost njihovih pseudonima potvrđuje se samo u novinama, oni ih razmjenjuju, surađuju, zamjenjuju jedan drugoga, uključuju nove umjetne mozgove. Zaduženi su izražavati životni stil i misao epohe, ne vlastitim htijenjem, nego po zapovijedi. One koji vjeruju da su uistinu neovisni književni radnici kao pojedinci, može se uvjeriti da se danas Ducasse posvađao s grofom de Lautreamontom, da Dumas nije Macquet i nikako ne valja brkati Erckmanna s Chatrianom, a da Censier i Daubenton više ne razgovaraju. Bilo bi najbolje reći da je ta vrsta modernih pisaca htjela slijediti Rimbauda, barem po onome „Ja, to je netko drugi“.

Tajne službe pozivane su u cijeloj povijesti društva spektakla da odigraju ulogu glavnoga kolodvora, jer u najjačem stupnju sažimaju u sebi značajke i izvršna sredstva sebi sličnog društva. Također su uvijek unaprijed zadužene prosuđivati o općim interesima toga društva, usprkos svom skromnom naslovu „službe“. Ne radi se o zloupotrebi, budući da vjerno izražavaju moral društva spektakla. Tako i nadzornici i nadzirani bježe na oceanu bez granica. Spektakl je uspio nametnuti pobjedu tajne i morat će uvijek biti u rukama *stručnjaka za tajne* koji, dakako, nisu jedini funkcionari koji moraju u različitim stupnjevima postići autonomiju od državne kontrole – koji nisu samo funkcionari.

XXIX

Opći zakon djelovanja integriranog spektakla, barem za one koji njime upravljaju, jest da, u tom okviru, *sve što se može učiniti treba i učiniti*. To znači da treba upotrijebiti svako novo sredstvo, bez obzira na cijenu. Nov uređaj postaje i svrha i pokretač sistema, te će biti jedini koji će moći primjetno izmijeniti njegov hod, kad god se njegova upotreba nametne bez daljnjeg razmišljanja. Zapravo, vlasnici društva žele prije svega održavati određeni „društveni odnos između osoba“, ali trebaju i provoditi neprekidnu tehnološku obnovu, jer to je bila jedna od obaveza koju su prihvatili sa svojim nasljedstvom. Taj zakon se stoga jednako primjenjuje na službe koje štite vlast. Sredstvo koje je upotrebljivo treba primijeniti, a njegova primjena pospješit će okolnosti koje su omogućile tu primjenu. Tako hitni postupci postaju rutinski.

Koherencija društva spektakla je na neki način opravdala revolucionare, jer je postalo jasno da se ne može izmijeniti ni najmanja pojedinost, a da se ne razbije cjelina. Ali u isti

mah, ta koherencija je potisnula sve organizirane revolucionarne tendencije potiskujući društvena područja na kojima su se mogle manje ili više dobro izraziti: od sindikalizma do novina, od gradskog života do knjiga. Tako se mogla uvidjeti nestručnost i nepromišljenost koju je ta tendencija posve prirodno imala. A na pojedinačnom planu, prevladavajuća koherencija vrlo je sposobna ukloniti ili pak otkupiti eventualne iznimke.

XXX

Nadzor bi mogao biti mnogo opasniji kad ga ne bi vodila ambicija na putu prema apsolutnoj kontroli svega, do točke kada nailazi na teškoće koje potječu od njegova vlastitog napretka. Postoji proturječje između mase informacija prikupljenih o sve većem broju pojedinaca i vremena i agenata sposobnih analizirati ih, a da i ne spominjemo njihovo zanimanje. Obilje gradiva zahtijeva neprekidno rezimiranje: mnogo toga pritom nestaje, a ostatak je i dalje predug da bi ga se pročitalo. Provođenje nadzora i manipulacija nisu ujedinjeni. Posvuda se bori za podjelu dobiti, a stoga i za prioritetni razvoj ovog ili onog potencijala postojećeg društva nauštrb svih svojih drugih potencijala koji se ipak, pod uvjetom da budu „od istog brašna“, smatraju jednako uglednima.

I borba se vodi poput igre. Svaki agent obavještajne službe sklon je precjenjivati svoje doušnike, a tako i protivnike kojima se bavi. Svaka zemlja, a da i ne spominjemo brojne nadnacionalne saveze, danas posjeduje neodređeni broj policijskih službi i onih za kontrašpijunažu, te tajnih službi, državnih i paradržavnih. Postoji i mnogo privatnih tvrtki koje se bave nadzorom, zaštitom ili prikupljanjem informacija. Velike multinacionalne tvrtke prirodno imaju svoje vlastite službe, ali imaju ih i nacionalizirana poduzeća, čak i ona skromnih dimenzija, koja ipak vode neovisnu politiku na nacionalnom planu a ponekad i internacionalnom. Može se opažati kako se grupacija međunarodne nuklearne industrije suprotstavlja naftnoj grupaciji, premda su i jedni i drugi vlasništvo iste države i, štoviše, dijalektički su povezani svojom posvećenošću da održavaju visoke cijene nafte na svjetskom tržištu. Svaka služba sigurnosti pojedine industrije bori se sa sabotazama unutar sebe i organizira ih kod svojeg suparnika: tko uloži velike interese u podmorski tunel govori o nesigurnosti trajekta i možda plaća novinare ne bi li osjetili isto, i to bez predugog razmišljanja; tvrtku koja konkurira *Sandozu* ne zanimaju podzemne vode u dolini Rajne. Ono što je tajno, tajno se i nadzire. Kao što svaki od tih organizama, organiziranih s mnogo profinjnosti oko onih koji su zaduženi za *raison d'Etat*, teži za svoj račun svojoj privatnoj hegemoniji smisla. Jer, smisao se gubi s nestankom poznatog centra.

Moderno društvo, koje je sve do 1968. išlo iz uspjeha u uspjeh i uvjerilo se da je voljeno, otada je moralo odustati od tih snova; sada više voli da ga se boje. Dobro zna da se „njegov izgled nevinosti nikad više neće vratiti“.⁴

Dakle, tisuću urota u korist uspostavljenog poretka sukobljava se i bori posvuda, uza sve jače prepletanje mreža i tajnih pitanja i akcija, u procesu njihove brze integracije sa svim granama ekonomije, politike i kulture. Stupanj upletanja u nadzor, dezinformacije i sigurnosne aktivnosti stalno se povećava u svim zonama društvenog života. Opća urota postala je tako gusta da se gotovo iznosi na vidjelo; svaka njezina grana može početi ometati ili uznemirivati drugu, jer svi njezini profesionalni konspiratori na kraju promatraju jedni druge ne znajući točno zašto, ili se sreću slučajno, ne prepoznajući se sa sigurnošću. Tko hoće promatrati koga? Za čiji račun, navodno? A stvarno? Pravi utjecaji ostaju skriveni,

⁴ Guy Debord, *In girum imus nocte et consumimur igni*, 1978.

a u konačne nakane može se samo sumnjati uz prilične teškoće, jer ih se gotovo nikad ne razumije. Kao što nitko ne može biti siguran da nije zaveden ni izmanipuliran, ali tek u rijetkim trenucima i sam manipulator može znati je li pobijedio. Uostalom, naći se na pobjedničkoj strani manipulacije znači samo da smo mudro odabrali stratešku perspektivu. Taktički uspjesi tako mogu zavesti velike sile u živi pijesak loših putova.

U istoj mreži, prividno težeći istom cilju, oni koji tvore tek jedan dio mreže nužno ne znaju hipoteze i zaključke drugih strana, a ponajprije svoje upravljačke jezgre. Dovoljno dobro poznata činjenica da sve obavijesti o bilo kojem promatranom predmetu mogu biti posve imaginarne, ili bitno pogrešne, ili vrlo neadekvatno protumačene, u velikoj mjeri komplicira proračune istražitelja i čini ih nepouzdanima; jer ono što je dovoljno da se nekoga osudi, nije sigurno kad ga treba upoznati ili iskoristiti. Budući da su izvori informacija suparnici, takvi su i falsifikati.

Polazeći od tih uvjeta provedbe kontrole, može se govoriti o tendenciji njezine sve manje rentabilnosti, u mjeri u kojoj se približava ukupnosti društvenog prostora i stoga povećava svoje osoblje i svoja sredstva. Jer tu svako sredstvo teži razviti neku svrhu. Nadzor nadzire sebe sama i kuje urote protiv sebe sama.

Na kraju, njegovo glavno stvarno proturječje jest da nadzire, prožima i utječe na *odsutnu stranu*: onu za koju se pretpostavlja da želi potkopati društveni poredak. Ali gdje je vidimo na djelu? Jer, doista, nikada uvjeti nisu bili posvuda tako ozbiljno revolucionarni, ali samo još vlade to misle. Negacija je bila tako savršeno lišena svoje misli da se već davno raspršila. Tako je postala tek nejasna prijetnja, ali ipak vrlo uznemirujuća, a nadzor se pak lišio najboljeg područja svoga djelovanja. Tu snagu nadzora i intervencije vode upravo prisutne nužnosti njihove primjene, kako bi stigle na samo područje prijetnje i *unaprijed je* pobijedile. Zato će nadzor imati interes da sam organizira polove negacije koje će formirati bez diskreditiranih sredstava spektakla, kako bi utjecao – ovaj put ne na teroriste, nego na teorije.

XXXI

Baltasar Gracian, dobar poznavalac povijesnog vremena, vrlo prikladno je rekao u *Dvorjaninu*:

„I djela i riječi moraju biti u skladu s vremenom. Valja željeti kad se može; jer ni godišnja doba, ni vrijeme, ne čekaju nikoga.“

Ali Omar Khayam je manje optimističan:

*Govoreći jasno i bez parabola,
Mi smo figure u igri koju nebo igra;
Zabavlja se s nama na šahovnici bitka,
A poslije se vraćamo, jedan po jedan,
u kutiju ništavila.*

XXXII

Francuska revolucija dovela je do velikih promjena u umijeću ratovanja. Tek nakon tog iskustva Clausewitz je mogao postaviti distinkciju po kojoj je taktika upotreba snaga u

borbi kako bi se postigla pobjeda, dok je strategija upotreba pobjeda kako bi se postigli ciljevi rata. Evropa je odmah, i to dulje vrijeme, bila podvrgnuta posljedicama toga. No teorija je uspostavljena tek poslije, i razvijena je nejednoliko. Odmah se razumjelo pozitivne značajke do kojih je dovela duboka društvena preobrazba: zanos, pokretljivost vojske koja je živjela od zemlje, postignuvši relativnu neovisnost o trgovinama i opskrbnim konvojima, rast broja vojnika. Ti praktični elementi jednoga dana našli su protuuteg stupanjem u akciju sličnih elemenata s protivničke strane: francuske armije borile su se u Španjolskoj s jednakim narodnim zanosom; u Rusiji su naišle na zemlju u kojoj nisu mogle živjeti; nakon ustanka u Njemačkoj suprotstavila im se nadmoćna vojska. Prevrat u novoj francuskoj taktici, koja je bila osnova na kojoj je Bonaparte utemeljio svoju strategiju – sastojao se u upotrebi pobjeda *unaprijed*, poput kupnje na kredit: od početka zamisliti manevar i njegove razne varijante kao posljedice pobjede koja još nije postignuta ali će to zasigurno biti prvim udarom – tako je proistekao iz prisiljena napuštanja pogrešnih ideja.

Ta taktika morala se naglo otarasiti tih pogrešnih ideja, u isti mah shvaćajući, popratnom igrom drugih navedenih novina, da su one sredstvo tog oslobađanja. Francuski novaci nisu bili sposobni boriti se na fronti, što znači ostati u svom redu i pucati na zapovijed. Oni su se htjeli razviti u strijelce i pucati po volji. Paljba po volji je i bila upravo jedina djelotvorna, jedina je doista koristila vatrenu moć puške, što je bilo odlučno u toj epohi sukoba vojski. Ipak, vojna misao posvuda je odbacivala taj zaključak na kraju tog stoljeća, a rasprava o tom pitanju produžiti će se i dobrim dijelom sljedećeg stoljeća, usprkos stalnim primjerima iz vojne prakse i neprekidnom napretku dometa i brzine punjenja puške.

Slično tome, uspostava vlasti spektakla jest tako duboka društvena preobrazba da je radikalno izmijenila umijeće vladanja. To pojednostavljenje, koje je tako brzo donijelo praktične plodove, više se nije razumijevalo teoretski u znatnijoj mjeri. Stare predrasude su obnovljene, upozorenja su postala beskorisna, pa čak i tragovi skrupula iz drugih vremena još u misli brojnih vladara sprečavaju to shvaćanje koje cjelokupna praksa svakodnevno uspostavlja i potvrđuje. Nisu samo potčinjeni bili uvjeravani da su u biti još u svijetu kojega nema, nego i sami vladari ponekad apsurdno vjeruju da to na neki način vrijedi i za njih. Događa im se da počinju vjerovati u dio onoga što su potisnuli, kao da je to i dalje stvarnost, te bi trebalo ostati prisutno u njihovim proračunima. Ta zaostalost neće još dugo trajati. Oni koji su toliko postigli bez muke, ići će nužno dalje. Ne treba vjerovati da se u okolini istinske moći može trajno, poput arhaizma održavati one koji nisu dovoljno brzo shvatili svu plastičnost novih pravila svoje igre, i njezin prostor barbarske veličine. Sudbina spektakla sigurno nije u tome da završi u prosvijećenom despotizmu.

Moramo zaključiti da slijedi neizbježna smjena u kooptiranoj kasti koja služi interesima vlasti i upravlja zaštitom te vlasti. Na taj način, inovacija se dakako nikada neće izložiti na pozornici spektakla. Ona se pojavljuje samo kao munja koju se prepoznaje samo kad udari. Ta smjena, koja će odlučno okončati djelovanje ovog vremena spektakla, djeluje diskretno i konspirativno, čak i što se tiče ljudi već postavljenih u samu sferu moći. Ona će odabrati one koji će sudjelovati u toj osnovnoj nužnosti: da jasno znaju koje prepreke su prešli i za što su sposobni.

XXXIII

Isti Sardou rekao je i ovo:

„Uzaludno se odnosi na subjekt; uzalud se odnosi na objekt; beskorisno je bez koristi za ikoga. Radi se uzaludno kad se radi bez uspjeha, kad se gubi vrijeme i trud; radi se

uzalud kad se radi, a da se ne postigne traženi cilj, zbog nedostataka u radu. Ako ne mogu dovršiti svoj posao, radim uzaludno; beskorisno gubim svoje vrijeme i svoj trud. Ako moj obavljen posao nema učinak koji sam očekivao, ako nisam postigao svoj cilj, radio sam uzalud; to znači da sam napravio nešto beskorisno . . . Kaže se i da je netko radio uzaludno kad ne primi naknadu za svoje djelo ili kad ono nije prihvaćeno; jer u tom slučaju radnik je gubio vrijeme i trud, nikako ne ustanovivši unaprijed vrijednost svoga rada, koja inače može biti vrlo visoka.“

Pariz, veljača–travanj 1988.

Anarhistička biblioteka

Anti-Copyright

15. 06. 2012.

Guy Debord

Komentari o društvu spektakla

1988.

Preveo Goran Vujasinović. Redakcija: Borislav Mikulić. Preuzeto iz *Društvo spektakla i Komentari društvu spektakla*, Arkzin, Zagreb, 1999. Scan, OCR i delimična korektura: anarhija/ blok 45, 2012.
Commentaires sur la société du spectacle, Paris, Gérard Lebovici, 1988; Paris, Gallimard 1992.

<http://anarhisticka-biblioteka.net>